
मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६/ फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. जानेवारी १८८३. अंक १.

हें मासिक पुस्तक
पुणें येथें
ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत
छापिलें.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका

सूचना.

आम्हीं श्रीरामदासकृत रामायणापैकीं युद्धकांड छापण्यास ह्या अंकांत आरंभ केला आहे. दुसरीं तीन कांडेंही आम्हांस मिळालीं आहेत. तर यांच्या आणखी प्रती कोणापाशीं असल्यास त्या आमच्याकडे पाठविण्याची कृपा करावी म्हणजे शुद्ध करण्याच्या कामास मदत होईल. काम झालें म्हणजे ज्यांच्या त्यांस परत केल्या जातील.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

नागपूरकर भोंसल्यांची बखर.

उपोद्घात.

१. **नागपूरकर भोंसल्यांच्या** संबंधाचे कागदपत्र छापण्यास आरंभ केला तेव्हां पासून आजपर्यंत सुमारें लहान मोठे चाळीस लेख छापून बाहेर पडले. या लेखांवरून **भोंसलेशाहींतील** अनेक गोष्टींची माहिती वाचकांस थोडी बहुत झाली असेलच. **नागपूरकर भोंसल्यांनीं** कोणते पराक्रम केले, त्यांचा उदय कसा झाला, त्यांची मूळपीठिका काय, त्यांनीं गोंडवण, बंगाला वगैरे प्रांत कसे काबीज केले, मूळ मराठी राज्याशीं व इतर संस्थानांशीं त्यांचे संबंध कसे होते, इंग्रज लोकांनीं व फ्रेंच लोकांनीं त्यांच्याशीं कोणत्या प्रकारचें वर्तन ठेविलें, व त्यांच्या राज्यास उत्तरोत्तर कोणत्या कारणांनीं उतरती कळा लागली ह्या गोष्टींबद्दल फारशी माहिती आपल्याकडील लोकांस नाहींच म्हटली तरी चालेल. तर ही माहिती प्रस्तुत बखरीच्या द्वारें व लेखांच्या द्वारें सादर करण्याचा विचार केला आहे.

२. **नागपूरकर भोंसल्यांचे** लेख प्रसिद्ध करण्यास आरंभ केला त्या समयीं दोन बखरी मिळाल्या होत्या. त्यानंतर आणखीही बखरी हातीं आल्या. त्यांच्या विषयीं दोन शब्द येथें लिहिणें इष्ट आहे. आम्हांपाशीं एकंदर सहा बखरी आहेत. ह्या अस्सल प्रतीवरून केलेल्या नकला आहेत. अस्सल बखरी आम्हीं स्वतः पाहिल्या असून त्यांच्या नकला मुळांशीं ताडून पाहण्याचें काम जितकें होईल तितकें चोख व निर्दोष करविलें आहे. अस्सल बखरींचें अक्षर सुवाच्य नसल्यामुळें नक्कल करतांना कांहीं ठिकाणीं जशींच्या तशींच अक्षरें लिहिण्याचा यत्न केला आहे.

(**अ**) पहिली बखर—**गुजाबादादा साहेब गुजर** व **नारायण गोपाळ पंडितजी** या दोघांस **मेहेरबान रेसिडेंट जेंकिन्स साहेब बहादूर** यांनीं विनंती केल्यावरून **गंगाधरराव माधव चिटणीस** यांनीं स्वतः लिहिली. ही सन १२३० फसलींत लिहिलेली असून हिचे मूळ बंद ४९ आहेत. या बखरीमध्यें भोंसल्यांची मूळपीठिका सांगून पुढें जानोजीच्या मरणापर्यंत हकीकत दिलेली आहे.

(**आ**) दुसरी बखर—या बखरीचे मूळ बंद १२० आहेत त्यांपैकीं ९३, ९४, ९५, ९६ व ९८ असे पांच बंद गहाळ जालेले आहेत. एवढा भाग त्रुटित झाला आहे तरी बखर उपयोगीं पडण्याजोगी आहे. ही बखर **खंडो भगवंत परभु** या नांवाच्या गृहस्थानें लिहिलेली आहे. **खंडो भगवंत** यांचे वडील **भगवंतराव** सुंदर हे **भोंसल्यांची** व **निजामाची** "साठ चाळिशी" बद्दल कांहीं तकरार पडली होती तेव्हां **निजामाकडे** तह करण्याकरितां गेले होते.

अनुक्रमणिका

खंडो भगवंत हे स्वतः गंगाधरराव माधव चिटणीस ह्यांचे हाताखालीं नायब चिटणविशीचे कामावर होते. यांचे पूर्वज शंकराजी रखमाजी प्रभु हे थोरल्या रघोजीचे दिवाण व पोतनीस होते. शंकराजीचे पुतणे सुंदर बहिराजी हे जामदारखान्यांत व शिलेखान्यांत मुख्य कामदार होते. सुंदरराव यांचे भगवंतराव हे पुत्रचतुष्टयापैकीं द्वितीय पुत्र होत. खंडो भगवंतकृत बखरींत जानोजीच्या मरणापासून तों दुसऱ्या रघोजीच्या मरणापर्यंत समग्र वृत्तांत आहे.

(इ) तिसरी बखर—हिचे १९ बंद आहेत. परंतु पहिले दोन बंद गाहाळ जालेले आहेत. बाकी सर्व पत्रें शाबूद आहेत. ही केव्हां लिहिलेली हें हिचा आद्य भाग उपलब्ध नसल्यामुळें समजत नाहीं. हींत आरंभापासून तों जानोजीच्या मरणापर्यंत संक्षिप्त हकीकत दिलेली आहे. हींतील उतारे टिपांच्या रूपानें कोठें कोठें देतां येतील. ही कोणी लिहिली हेंही समजण्यास मार्ग नाहीं.

(ई) चवथी बखर—ही शके १७३८ धातानाम संवत्सरीं मे० जेंकिन्स साहेबांसाठीं व स्वमित्र मंडळासाठीं यजुर्वेदाधिकारी विनायक आनन्दराव औरंगाबादकर यांनीं लिहिली. ही मोठ्या बंदावर लिहिलेली असून ते २०८ आहेत. हिजमध्यें तहनामे, यादी, सवाल जबाब, हिशेब, पत्रव्यवहार, सनदा इत्यादि अनेक उपयुक्त लेखांचा थोडासा समावेश केला आहे. हीच बखर छापण्यास आरंभ केला असता, परंतु हिच्या लेखनपद्धतींत फार गोंधळ झालेला आहे. या बखरींत पेशव्यांच्या बखरीचाही कांहीं अंश मधून मधून आलेला दिसतो, हिचाही टिपांतच पुष्कळ उपयोग होईल. या बखरींत यशवंतराव रामचंद्र, अमृतराव पांडुरंग, साबाजी बारीदार, बळवंतराव साल्पेकर यांच्या लेखांचाही समावेश केला आहे. विनायकराव औरंगाबादकर यांचे वंशज नागपुरास आहेत.

(उ) पांचवी बखर---ही पूर्वोक्त विनायकराव औरंगाबादकर यांनीं लिहिलेली आहे. ही फार लहान आहे. हीजमध्यें चवथ्या बखरी सारखा गोंधळाचा प्रकार नाहीं; ही बखर प्रसंगविशेषीं जो मजकूर साहव्या बखरींत दुर्बोध आहे तो सुबोध करण्यास साधनीभूत होईल. ही शके १७३८ मध्येंच लिहिलेली आहे व हींत सन १८०९ पर्यंत हकीकत दिली आहे.

(ऊ) सहावी बखर—ही बळवंतराव मल्हिपत गुप्ते यांचे पुतणे काशिराव राजेश्वर गुप्ते यांनीं लिहिली. ही प्रतीवरून तयार केलेली प्रत आहे. ही शके १७४४ त मे० जेंकिन्स साहेबांसाठीं लिहिली. हीच छापण्यास आरंभ केला आहे. हींत आरंभापासून दुसऱ्या रघोजीच्या मरणापर्यंत हकीकत असून परसोजी ऊर्फ बाळासाहेब व मुधोजी ऊर्फ आपासाहेब यांच्या कारकीर्दीचें वर्णन आहे.

अनुक्रमणिका

श्री.

नागपूरकर भोंसल्यांची बखर.

मूलपीठिका.

श्रीनृपशालिवाहन शके १७४४ फसली सन १२३२ चित्रभानुनाम संवत्सरे यासालीं मिस्तर रिचर्ड जेंकिन्स् साहेब आलीशान बाहादूर यांणीं मिस्तर वल्किसन साहेब बाहादूर यांस सांगितलें कीं, श्रीमंत राजेश्री सेनासाहेब सुभा यांचा सिलसिला व हें पद प्राप्तीचें कारण काय याचा तपसील, सेनासाहेब यांचे दौलतींत कोण कसे वागले, कोणते वेळेस कोणता मुलूख प्राप्त झाला, याचा बयाण, जे कोणी वाकबगार असतील त्यांजला, विचारून लिहावा, याजवरून त्यांणीं विनंती लिहिली ऐसीजे. आमच्या चुलत्यां पासोन सिलसिला पेशजी श्रीमंत सेनासाहेबसुभा यांणीं तयार केला होता तो सिलसिला तयार करून साहेबांचे स्वाधीन केला. त्यांपैकीं कागदपत्र गाहाळ झाले व जुन्या सनदाच्या नकला पाहिल्या व वडिलांची माहिती वागणूक अव्वल पासोन त्यांच्या मुखें ऐकिल्या होत्या, त्याजवरून आमचे चुलते बळवंतराव माहिपत गुप्ते यांचेही तोंडानें ऐकिलें; व कांहीं कांहीं यथामति जें सुचलें व वागणुकींत पाहिल्यावरून विनंति लिहिण्यांत आली असे.

श्रीशालिवाहन शकांत यवनीपातशाही झाली. त्यांत अकबर पातशाहा झाले. यांजला समजलें कीं उदेपूरवाले राणाजी यांचे सासरे पन्हाळ रजपूत यांचे येथे चितोडगडास पद्मिणि उत्पन्न जाहली. याजवरून हिंदुलोकांवर पेशजी पासोन

---

१. सर रिचर्ड जेंकिन्स—हे नागपुरास रेसिडण्टच्या कामावर होते. यांचा भोंसले घराण्याशीं संबंध कोणत्या प्रकारचा होता ही गोष्ट १६ वा लेख (नागपुरकर भोंसल्यांच्या संबंधाचे कागदपत्र) पाहिला असतां समजेल. या साहेबानें राजघराण्याची सर्व माहिती मे० ग्रांट डफ साहेबांकरितां मिळविली होती. यांनीं नागपूरकर भोंसल्यां विषयीं एक लहानसा इतिहास लिहिला आहे. विलकिन्सन साहेब हा कोणी रेसिडेन्टाच्या हाताखालचा अधिकारी असावा असें दिसतें.

२. आलिशा—आलिशान—मोठ्या पदवीचे. हा शब्द पत्रांतून फार करून असतो.

३. जुनी वहिवाट, पूर्व वृत्तान्त.

४. बयाण=हकीकत.

५. प्रस्तुत बखर लिहिणाराचे म्हणजे काशीरावाचे पितृव्य—बळवंतराव गुप्ते.

६. रेसिडेन्टाचे.

७. बळवंतराव गुप्ते यांनीं गंगाधरराव माधव चिटणीस यांच्या सांगीवरून नागपूरकर भोंसल्यांची जी बखर लिहिली; ती प्रस्तुत बखरीच्या कर्त्यानें म्हणजे काशीरावानें पाहिली असावी, असें म्हणण्यास हरकत दिसत नाहीं. बळवंतराव यांचे वंशज नागपुरास आहेत.

८. ही पद्मिणीची गोष्ट निराळ्या रीतीनें सांगितलेली आढळते. विविधज्ञानविस्तार पुस्तक ९ पृ० ३० पहा.

अनुक्रमणिका

कोशिस[9] करून होते. तसियांत पद्मिणीची बातमी येतांच चितोडगडावर अकबरशहा यांणीं स्वारी करून लढाई केली. त्या समयीं रजपूत लोकांनीं पादशहाची फौज भारी व जुलमाना होऊं लागला. याजवरून रजपूत लोक वगैरे हिंदू यांणीं शीक लोक आणि तमाम राजेरजवाडे हिंदू एकत्र होऊन अकबराशीं लढाई घेतली. यवनाचा जोर भारी पाहून उदेपूरवाले राणींजी[10] आदिकरून परागंदा जाहले. तथापि फौजबंद सरदार यांजला जेथें जशी जागा मिळाली तेथें त्यांणीं एकमेकांचा आश्रय करून जागोजागीं थाऱ्यास राहिले. त्या हंगामांत भोंसल्यांचें[11] घर व अवांतर कोणी कोणी निघाले व दक्षिणेंत आले. तेव्हां उदरनिर्वाह तो झाला पाहिजे याजकरितां शेत करून रहावें. यावरूनच मौजे हिंगणी पाटस प्रांत हा गांव वैराणींत होता; सबब त्या परगण्याचे हाकिमाकडे[12] जाऊन मौजे मजकूरची वसाहत कबूल करून पाटिलकी वतनी मुंधोजी[13] भोंसले [यांनीं] व रूपाजी[14] भोंसल्यांचे पूर्वजांनीं कबूल केली. तेथें उदीम करून होते.

इतक्यांत मालोजी व विठोजी[15] भोंसले यांजपैकीं मालोजी भोंसले यांजला वरप्रसाद झाला कीं, "तुजला पुत्र होईल तो विजयी होईल, त्याचे पोटीं शककर्ता शिवाचा अवतार उत्पन्न होऊन लौकिक विशेषोत्कारें वाढेल, त्याचे हस्तें तुमचे शत्रूंचें पारिपत्य घडेल." याजप्रमाणें [वरप्रसाद] होऊन दैववान शहाजी[16] राजे जाहले. यांचे लग्नप्रकरणावरून मालोजी भोंसले, व लुखजी[17] जाधवराव यांत कलह उभा राहून निजाम[18] पातशहा दौलताबादेचा यांजकडे

---

९. प्रयत्न, उद्योग (लढाईचा).

१०. राणाजी हा शिवछत्रपतीचा मूळपुरुष. वि० ज्ञा० वि० पु० १ पृ० ३२. पहा.

११. भोंसे किल्याजवळ 'भोंसावत' म्हणून एक गांव आहे, तेथें येऊन राहिले. आणि तेव्हांपासून यांचें नांव भोंसले असें पडलें. भिडेकृत शि० चरित्र पहा.

१२. हाकम–हाकीम=ग्रामाधिपति किंवा नगराधिपति.

१३. हे मागपूरकर भोंसल्याचे मूळ पुरुष.

१४. रूपाजी व परसोजी भोंसले हे पागांचे सरदार असून शिवाजीपाशीं होते. कृष्णाजी अनंत विरचित शिवछत्रपतीचें चरित्र पृ० ८०. पहा.

१५. मालोजी व विठोजी हे सखे भाऊ. मालोजीचा जन्म शके १४७२ व विठोजीचा जन्म १४७५ त झाला.

१६. शाहाजी राजे यांचा जन्म शके १५१६ मध्यें जयनाम संवत्सरीं झाला.

१७. ही गोष्ट निराळ्या प्रकारची आढळते. वि० ज्ञा० वि० पु०१ पृ० ३६,४०पहा. लुखजी जाधवराव शिंदखेडकर हा निजामशाही मनसबदार होता. हा बारा हजार स्वारांचा सरदार असून शिंदखेडचा पाटील होता.

१८. निजाम पातशाहा=अहमदनगरचा पादशाहा. या राज्याची समाप्ति सन १६३७ मध्यें झाली. निजामशाही दरबारचा मुख्य सरदार शहाजी भोंसले हा शाहाजहानास शरण आला, तेव्हां त्यानें अहमदनगरच्या सिंहासनावर बसविलेल्या बाळराजास मोंगलांनीं कैद करून ग्वालेरच्या किल्यावर ठेविलें.

शहाजी राजे गेले. याजवरून पातशहांनीं जाधवराव यांजला पत्र पाठवून आणिले आणि सोयरिकीचा मजकूर करावा म्हणून सांगितलें. त्यांनीं उत्तर केलें कीं, शरीरसंबंध ठरला नाहीं. याजवरून पातशहांनीं म्हटलें कीं, जातीपेक्षां कोणी मोठा नाहीं तेव्हां वाद कोणता? तेव्हां यांणीं उत्तर केलें कीं, आमचे बराबरीचे दौलतदार नाहींत. याजवरून पातशहा कृपावंत होऊन, जहागीर शहाजी राजे यांस देऊन, पुत्र म्हणोन सोयरिकीचा निश्चय लग्नसमारंभ[१९] करविले. व बारा हजार मनुष्य बाहदारींत दाखल करून, कृपावंत होऊन, कुल पुणें प्रांत, जुन्नर व चाकणचा किल्ला, तहद सिरवळ, वाई, सुपें, इंदापूर वगैरे चाळीस लाख होनाचा मुलुख सरंजाम जाहला. सनदा करून दिल्ह्या व पातशाहांनीं आपुले [म्हणविले.] या उपर कांहींएक दिवसांनीं निजामशाहा पातशा शांत[२०] झाले. पातशाहीजादा[२१] मूल लहान, दौलतीचा बयदा, [असें] पातशाहाचे स्त्रीनें पाहून शहाजी राजे यांजला आज्ञा केली कीं, " पातशाजादे तुमचे बंधु लहान आहेत. तुम्हीं मुलास तक्तावर बसवून समीप आपण बसत जावें, आणि दौलतीचा राज्यकारभार चालवावा[२२]. " अशी आज्ञा होऊन कांहींएक दिवस चालत असतां, लुखाजी जाधवराव[२३] यांजला वैषम्य वाटून, दिल्लींतून फौज यांचे पारपत्यास बोलाविली. तिकडून दक्षिणेंत सेहा[२४] हजारनिशीं मीरजुमला नामें सरदार येऊन शाहाजी राजे यांस उपद्रव केला. याजवरून राजे मशारनिल्हे यांनीं विजापूरचे पातशाहा सुलतान शिकंदर यांजकडे संधान[२५] करून फौजेसुद्धां जाऊन राहिले. तेथील पातशाहांनीं शाहाजीचें चातुर्य पाहून जहागीर दिली आणि करनाटक[२६] प्रांतीं बंदोबस्तास पाठविलें. तेसमयीं जिजाई[२७] आऊ इजला सहा महिन्याची गरोदर सोडून गेले. ती

---

१९. हा लग्नसमारंभ दौलताबादेस शके १५२६ मध्यें झाला.

२०. मरण पावले.

२१. पादशहास आठ वर्षांचा व सहा वर्षांचा असे दोन मुलगे होते.

२२. ही गोष्ट शके १५४१ मध्यें घडली

२३. लुखजी जाधवराव यवनांस अनुकूल झाला व त्यानें आपल्या मदतीस अलमगीर पादशहाची फौज आणविली. या फौजेचा सरदार मीरजुमला हा होता.

२४. पंचवीस हजार वि० ज्ञा० वि० पु० ९ पृ० ४२ पहा.

२५. शहाजी राजे यानें बाळकृष्णपंत हनुमंते यांच्या मार्फत विजापुरकरांचा दिवाण मुरारपंत जगदेव याजपाशीं संधान लाविलें. शके १५४८ त शहाजी राजे विजापुरकरांकडे आले. निजामशाहीकरितां म्हणजे अहमदनगरच्या पादशाहीसाठीं शहाजी पुष्कळ लढला व निरुपाय होऊन विजापुरकरांच्या चाकरीस राहिला.

२६. कर्नाटकामध्यें कोल्हार, उसकोटा, बाळापूर, सेरा आणि बंगलोर हे प्रांत शाहजीस विजापुरच्या बादशहानें जहागीर दिले होते. भिडेकृत शिवचरित्र पृ० १२ पहा.

२७. शहाजीची बायको व लुखजी जाधवरावाची कन्या. शहाजी व जाधवराव यांचें राजकारणावरून नीट नव्हतें. शहाजीचे दुसऱ्या बायकोचें नांव तुकाबाई आऊ असें होतें.

शिवनेरीस होती. तिजला पुत्र शिवाजी राजे शके १५४९ प्रभवनाम संवत्सरे वैशाख शुद्ध २ गुरुवारीं झाले. शके १५४९ चे सौलीं महा प्रतापी यांचा बयाण जागजागीं लेख व दाखले [यांमध्यें] आहेच. पूर्व वृत्तांत शिवाजी महाराजांस मातोश्रींनीं समजाविलाच होता. अलीकडे शिवाजी महाराज यांचे वेळेस अलमगीर पातशाहा अवरंगजेब यांचे बापींनीं आपले लेकीशीं बदनियतेची नजर ठेविली सबब अलमगीर यांनीं त्याचे पारपत्यास जाण्याची तयारी केली, आणि बोलावणें पाठविलें[30] होतें कीं, आमचे इकडे जमावासुद्धां येऊन हाजर होणें. असें पत्र शिवाजी महाराज यांस आलें असतां गेले नाहींत सबब दुशमनीचा सिलसिला अलमगीर यांनीं चालविला. हिंदुस्थानांत फौज दक्षिणेंत जागजागीं तयार करण्यास पाठविले त्यांत राजश्रीचें पारपत्य करून धरून आणावें हा अलमगीराचासंकल्प, व शिवाजी महाराजांचे मनांत दिल्लीवाल्यास जरब बसवावी, असे दोघांचे मनांत दोन प्रकार होते.

पेशजीपासून शिवाजी महाराजांचे समागमें मुधोजी भोंसले व रूपाजी[31] भोंसले हे वडिलोपार्जित सेवा करूनच होते. मुधोजी[32] भोंसले व रूपाजी भोंसले मूळ पुरुष, यांजपैकीं मुधोजी भोंसले यांस पुत्र सातजण पैकीं तपसील.

३ लौकिकवाले—१ बापूजी भोंसले, २ साबाजी भोंसले, ३ परसोजी भोंसले.

४ किताचौघे.*

—

७

रूपाजी[33] भोंसले यांस संतति नाहीं, सबब मुधोजी भोंसले यांचे पुत्र त्रिव-

---

२८. या संबंधानें दुसऱ्या बखरींत उल्लेख आहे तो:—"शुभचिन्हें झालीं. विजापुरीं महाराज यांस शुभशकून जहाले. सहा ग्रह उंच पडले. सर्व लक्षण संपन्न नांव शिवाजी ठेविलें" जिजाबाईनें शिवनेरीच्या शिवाई देवीस नवस केला होता, म्हणून पुत्राचें नांव शिवाजी ठेविलें.

२९. शाहाजहान बादशाहा. शाहजहानाच्या दुराचाराची गोष्ट इतिहासांत आढळत नाहीं. शाहाजहानाची योग्यता अकबरासारखी असतां हा उल्लेख कसा? शहजहानास दोन कन्या होत्या, वडील पादशहा बेगम व धाकटी रोशनारा. पहिलीची सौंदर्याविषयीं ख्याति असे. दुसरी आपल्या भावास म्हणजे औरंगजेबास फार साहाय्य करी.

३०. ही गोष्ट इतर स्थलीं आढळत नाहीं.

३१. रूपाजी व परसोजी शिवाजीपाशीं होते असा लेखाधार अन्यत्रही आढळतो. वि० ज्ञा० वि० पु० ९ पृ० १३२ पहा.

३२. वंशवृक्षावरून मुधोजी व रूपाजी हे भाऊ होत असें समजतें. यांचा आजा परसोजी व बाप बिंबाजी. बिंबाजीस थोरल्या बायकोच्या पोटीं मुधोजी व धाकट्या बायकोच्या उदरीं रूपाजी झाला.

* ह्या चौघांच्या नांवाशिवाय कांहीं माहिती आढळत नाहीं; कान्होजी, दुरगोजी, आवाजी आणि हावाजी अशीं यांचीं नांवें एका वंशवृक्षांत दाखल केलीं आहेत.

३३. वंशवृक्षावरून रूपाजीस संतति होती असें ठरतें.

गांपैकीं वडील बापूजी[34] भोंसले तीर्थरूपांजवळ वृत्तीवर होते. व परसोजी भोंसले व साबाजी भोंसले, हे उभयतां रूपाजी भोंसले यांचे जवळ असतां, साबाजी भोंसले यांजवर पुत्रवत् लोभ केला. व रूपाजी भोंसले याचे पेट्यांत राहून चाकरी करून महाराजांची[35] मर्जी जागजागीं प्रसन्न करून घेतली. याजवरून राजेश्रींनीं कृपाळूपणें आज्ञा केली कीं, " यवनांनीं हिंदु लोकांचा उच्छेद मांडला आहे याजकरितां आपले फौजेशीं व त्याचे फौजेशीं लढाया हमेशा होत आहेत, त्यांत तुम्ही जमियत ठेऊन बरोबर असावें." यास्तव रूपाजी भोंसले यांचे पेट्यांत कांहींएक जमाव ठेऊन बराबर राहिले. तों विजापुरवाले पादशाहा यांजकडील सरदार फाजीलखानें[36] नामें ऐशीं हजार फौजेनिशीं महाराजांवर चालून येऊन पन्हाळ्यांत वेढा घातला. ते वेळेस लढाई मातब्बर जाहाली. शेवटीं पन्हाळ्याहून महाराजांनीं मोर्चे तोडून उधळून दिले. तेव्हां फाजीलखान शिकस्त होऊन गेले. हें वर्तमान दिल्लीचे पादशाहास समजलें कीं, शिवाजी राजे यांनीं मोठा प्रताप करून विजापूरवाले पादशाहाकडील फौजेची शिकस्त* केली. याजवरून अलमगीर पादशाहा यांनीं शास्तीखान[37] नामे सरदार मातब्बर फौज देऊन रवाना केले. त्यांनीं मुलूक मारीत व किल्ले घेत जागजागीं ठाणें बसवून, पुण्यास येऊन राजवाड्यांत राहिले. ते वेळेस महाराज राजगडास होते. तेथें वर्तमान ऐकून कूच करून येऊन शास्ताखानावर छापा घातला. याजमुळें शास्ताखान परागंदा होऊन निघाले. दिल्लीस जात राहिले. तसेंच फौजेसहित महाराजांनीं सुरत अठ्ठाविशी मारली. खजिना माहामूर आणिला. याजवर औरंगाबादेस अलमगीर पादशाहा यांनीं मोहकमसिंग[38] रजपुत दाहा हजार फौजेनिशीं ठेविले होते, त्यांशींही युद्ध फार जाहालें. मोहकमसिंग रजपुत याचा मोड महाराजांनीं केला. अशांत दिलेलखान[39] मनसबदार व मिरजा[40] राजा जयसिंग पातशाहा अलमगीर यांजकडून महाराजांवर फौजेसुद्धां चालून आले होते. त्यांणीं पुरंदरास वेढा घालून महाराजांशीं मिर-

---

३४. (अ) बखरींत बापूजी, परसोजी आणि साबाजी असा अनुक्रम दिला आहे परसोजी बापूजी आणि साबाजी असा अनुक्रमही कोठें कोठें आढळतो.

३५. शिवाजी महाराजांची.

३६. फाजिलखान—हा आफजलखानाचा मुलगा. फाजिलखानाचा पराभव बाजी देशपांडे यांनीं केला. खानाचे ५००० लोक रणीं पाडिले. देशपांडे यांस गोळी लागून मरण आलें. वि० ज्ञा० वि० पु० १ पृ० १२८—२९ पहा.

* शिकस्त=पराभव. (राजव्यवहार कोश. श्लो० १८९.)

३७. शास्ताखानाची हकीकत कृष्णाजी अनंतकृत शिवचरित्रांत पहा. पृष्ठें २७—३०.

३८. मोहकमसिंह असेंही नांव आढळतें.

३९. दिलेलखान हा ८०००० स्वारांनिशीं आला.

४०. कृष्णाजी अनंतकृत शिवचरित्र पृष्ठें ३२—३८ पहा.

अनुक्रमणिका

जाराजे जयसिंग यांनीं दिलेलखान यास न समजतां महाराजांशीं भेटीचा संदर्प लावून तहाचा विचार केला. त्या वेळेस भेटी होऊन २७ किल्ले महाराजांकडून त्यांणीं तहांत घेतले, व बोलण्यांत आणलें कीं, “ तुम्ही पातशाहाचे मुलाजम-[४१]तीस चलावें. अलमगीर पातशाहा, तुम्हास सर्फराजि[४२] करतील. ” हें ऐकून महाराजांनीं संशय मानिला. तेव्हां मिरजाराजा जयसिंग यांनीं दगा होणार नाहीं म्हणून इमानप्रमाण केलें. याजवरून महाराजांनीं आपल्या प्रांतांचा बंदोबस्त करून, सरदार लोक प्रांतांत ठेवून, आपण चिरंजीव संभाजी[४३] राजे या समवेत थोडकेसे जमियतीनिशीं[४४] दिल्लीस चालले. ते वेळेस मिरजाराजे जयसिंग यांनीं आपले तर्फेनें रामसिंग[४५] समागमें देऊन महाराजांस रवाना केलें. हे पातशहाजवळ जाऊन पोंहचल्यावर भेटीचे वेळेस सलामावरून पातशाहाचे मनांत [४६]विक्षेप आला. याजकरितां नजरबंद करून कैद दाखल ठेविले. महाराजांसाहित जमावा भोंवते पातशाही फौजेच्या चौक्या[४७] बसल्या. तेव्हां हिंदु लोकांस अंदेशा आला कीं इमान देऊन आणलें असतां असें केलें, हें नीट नाहीं. तेव्हां जयनगरवाले यांनीं पातशहास अर्ज केला जे, “ महाराजांनीं कोंकण प्रांतींचे जिन्नस मेवामिठाई आणिली आहे, हुकूम जाहल्यास येथील उमरावजादे यांचे येथें पाठविण्यांत येईल. ” असें बोलले असतां “ फार चांगलें ” म्हणून आज्ञा जाहली. हें वर्तमान महाराजांस सांगितलें, तेव्हां दर रोज मेवामि-ठाईचे[४८] पेटारें भरून अमीरउमराव यांचे येथें हमेशा पाठवीत असावें. असें होत असतां एके दिवशीं त्या पेटाऱ्यांत पितापुत्र उभयतांही बसून वेष पालटून निघून ते मथुरेस[४९] येऊन चिरंजिवांस ब्राम्हणाचे घरीं गुप्तवेषें

४१. मुलाजमत=भेट, मुलाकत.

४२. थोर पदीं आरूढ.

४३. संभाजीशिवाय मोठमोठी मंडळी शिवाजीबरोबर गेली होती. त्यांचीं नांवें पूर्वोक्त शिवछत्रपतीच्या चरित्रांत दिलीं आहेत. पृष्ठ ३९ पहा.

४४. फौजसह.

४५. मिरजा राजे जयसिंग याचा मुलगा.

४६. या प्रसंगाचें वर्णन कृ० अ० कृत शि० चरित्रांत आहे. पृ० ३९–४० पहा.

४७. पोलादखान कोतवाल शिवाजीच्या डेऱ्या भोंवती चौकी देऊन ५००० स्वारांनिशीं उभा रहात असे.

४८. मजुरांच्या डोक्यावर पेटारे देऊन मेवामिठाई पाठवीत असे.

४९. ‘ कृ० अ० कृत शि० चरित्र ’ पृ० ४२–४५ पहा.

५०. “ संभाजी राजे लहान त्यांचा पायीं निभाव पडणार नाहीं, म्हणून मथुरेंत काशीपंत पेशवे यांचे आप्त विश्वासु रोजगारी तथें होते त्यांचे जवळ उपाध्ये यांचे विचारें ठेवून आम्ही आमके मार्गें जाणार तें समजूं न देतां ‘ आम्ही अमुक स्थळीं आल्यावर सांगून पाठवून त्यांस घेऊन जाऊं. ’ असें सांगून ब्राह्मणाचा वेश संभाजी राजे ह्यांस देऊन गुप्तपणें ठेविलें. समागमें विसाजीपंत व चोबे उपाध्ये यांस घेतलें. आपण सर्व मंडळीसह बैरागी वेष धारण

(पुढें चालू.)

अनुक्रमणिका

पंत प्रधान पेशवे यांच्या साल-वार कारकीर्दी.*

कारकीर्द **बाळाजी विश्वनाथ** पंत **प्रधान** यांस वस्त्रें [झालीं] शके १६३५ जयनाम संवत्सरे सुरुसन आर्बा अशर मया† तैन व अल्लफ. सनें ११२३ माघ मास. **शाहू** महाराज छत्रपति **दिल्लीहून** सुटून येऊन किल्ले **सातारा** येथें येऊन अष्टप्रधान पदें देऊन आरंभ केला. ते समयीं **श्रीमंत बाळाजी विश्वनाथ** यांस पंतप्रधान [नेमून] यांचे दिवाण **आबाजी** पंत **पुरंदरे** मुजुमदार व चिटणीस हुजूरचे नेमिले. हुजूरची मुतालिकी **पुरंदरे** यांस देऊन वस्त्रें सर्वांस दिलीं. **बाळाजी विश्वनाथ मुख्य प्रधान** शिक्का झाला. **पुणें** देशींचा सुभा दिला. तेव्हां **पुण्यांत** अम्मल शके १६२९ एकूणतिसांत **निजाम मुलुखे** यांचा. ते **औरंगजेब** पातशहा शांत झाल्यावर **दिल्लीहून बहादरशहा** पातशहा पासून सहा सुभे दक्षिणेची सुभेदारी करून आले. त्यांणीं **पुणें** वगैरे जहागीर **रंभाजी निंबाळकर** यांस दिली होती. त्यांजकडून कसबे मजकुरीं **बाजीकदम फौजदार** व **गुंडाजी** नाईक **शेकदार**‡ अमलावर होते. तों शके मजकुरीं **पंत प्रधानांकडील त्र्यंबकोजी ढमढेरे पुण्यास** चौथाई अमलावर आले. दोन अंमल चालू

---

* देलवडी, ता० **भिमथडी** जि० **पुणें** येथील इनामदार **विठ्ठलपंत पुणेकर** यांच्या घरीं **पेशव्यांच्या** सालवार हकीगती २ सांपडल्या, त्या रा० **शंकर तुकाराम शालिग्राम** यांणीं आम्हांकडे दिल्या. त्यापैकीं एक अवल पासून **सवाई माधवराव** यांच्या अखेरी पर्यंत आहे. ही जुन्नरी कागदाच्या चिकट बंदावर लिहिलेली आहे. हिचें वरचें पान नाहींसें झालें आहे. राहिलेल्या तुकड्यावरून त्यावर पेशव्यांची वंशावळ होती असें दिसतें. हींत दिलेली हकीगत पुष्कळ पाल्हाळ नसतां चांगली तपशीलवार लिहिलेली आहे. दुसरीमध्य नुसतें मुसलमानी साल देऊन एखादी दुसरी झालेली मुख्य गोष्ट इतकेंच कायती दिली आहे, पण ही अव्वली पासून पेशव्यांचे अखेरी पर्यंत आहे. यांतील पहिली येथें छापण्यास आरंभ करितों. दुसरींत जेथें फरक दृष्टीस पडेल तितका मात्र देत जाऊं म्हणजे पुरे.

† अर्बा अशर मया व अल्लफ=१११४ मूळांत 'मयातैन' असें आहे तें चूकीचें आहे. ही चूक पुढील कलमांतही दृष्टीस पडते.

१ सन ११२३ हा सन फसली असें येथें व पुढें ही समजावें.

२. निजाम उल्मुल्क असफजहा हे दक्षिणेच्या सुभ्यावर प्रथम १७१३ सालीं आले. पुन: परत दिल्लीस गेल्यावर त्यांस तोच सुभा १७२२ च्या सुमारास झाला. मध्यंतरीं सुभा सय्यद हुसेन यांजकडे होता.

‡ शेखदार=थोडे गांवांवर अधिकार ज्याचा असा कामगार; तरफदार असेंही यास म्हणतात.

अनुक्रमणिका

लागले. श्रीमंत सातारियाहून वस्त्रे घेऊन सासवडास † येऊन राहिले. अखेर साल झालें. मुलूख वैराण. पुण्यांत वस्ती जुजबी होती. पातशहाचा अंमल उठला. सदरहु अंमल झाला असे.

१. शके १६३६ विजयनाम संवत्सरे सु॥ खम्मस अशर मय्यातैन § व अल्लफ. सन ११२४--स्वारी पुणे देशीं फिरली. मुलुख वैराण. बरावर आबाजीपंत ‡ पुरंदरे———कलम १.

१. शके १६३७ मन्मथनाम संवत्सरे सन ११२५ स्वारी करून पुरंदर येथें अंमल केला. पुरंदरे यांणीं अंमल बसवून सासवडीं राहिले. कलम—१.

१. शके १६३८ दुर्मुखनाम संवत्सरे सन ११२६—-स्वारीस निघोन कुटुंब बरावर असतां मुळानदीवर गेले. तेथें मौजे हिंगणगांव ता॥ सांडस येथें दमाजी थोरात पुंड होता. त्याणें भेटीस म्हणून बलावून घेऊन कुटुंबासह कारभारी आबाजीपंत पुरंदरे यांस अटक करून बाळाजीपंतांवर निकर्ष करूं लागले. तेव्हां आबाजीपंतानें निकर्ष सोसून खंडाचें बोलणें केलें. द्रव्य द्यावयास नाहीं, सबब सौभाग्यवती मातोश्री राधाबाई व पुत्र बाजीराव व चिमाजी आपा तेथें ठेवून खासे निघाले. तेथें मोरशेट करंज्या होता तो लाह्यांचे लाडू करून देत होता. सबब त्याचें व त्याचे पुत्र घनशेट करंज्ये यांचें सरकारांतून चालविलें. कान्होजी आंग्रा दिवट्या महाराजांपाशीं होता त्यास कोंकणचे किल्ले सांगितले—कलम—१

१. शके १६३९ हेमलंबीनाम संवत्सरे सन ११२७——निजामनमुलुकास दिल्लीहून हुकूम आला यामुळें तो दिल्लीस जावयास निघाला. त्यास श्रीमंत व आबाजीपंत पुरंदरे भेटून भाईचार केला. त्यानें फौजेचे शिरस्ते प-

---

† सासवडास पेशव्यांचा जुना वाडा ३ चौकांचा होता. थोडे दिवसांपूर्वी मागील दोन चौक पाडिले. पुढील चौकांत सरकारी मराठी शाळा आहे. नवा वाडा नदीच्या पलीकडे गांवाबाहेर आहे तो पुढें बांधिला. या नव्या वाड्यांत हल्लीं फेरफार करून मामलेदार कचेरी घातली आहे.

§ खम्मस वगैरे—११५. पृ. १ टी.† पहा.

‡ "आबाजीपंत" असें आतां जिकडे तिकडे दृष्टीस पडतें. यांचें नांव 'अंबाजीपंत' असें आहे. मूळ कागद आज आम्हांपाशीं नाहींत याजमुळें त्यांत काय आहे तें पहातां येत नाहीं. पुढेंही 'आबाजीपंत' असेंच येत जाईल. आम्ही मूळ कागदाची प्रत करून घेतल्यास ५ वर्षांवर दिवस होऊन गेले.

३. निकर्ष=हाल, यातना. कैद करून राखेचे तोबरे देणें, चाप लावणें वगैरे प्रकार.

४. अंबाजीपंत व मोरशेट करंज्ये याची वतणूक ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. हल्लीं करंज्ये हे कोठे आहेत?

५. कोणत्या? शिवाजीपाशीं असावा.

६. दक्षिणेचा सुभेदार या वेळीं सय्यद हुसेनखान हा होता. त्यासच येथें निजाम उल्मल्क म्हटलें आहे—मागें टीप २ पहा.

माणें रोजमुरा करार करून बारा हजार फौजेनिशीं बराबर दिल्लीस नेलें. तेव्हां रामाजीपंत व बाळाजीपंत नाना भानु[7] बराबर होते.

१. शके १६४० विलंबीनाम संवत्सरे सन ११२८. निजाममुलकानें बाळाजीपंताचा व आबाजीपंताचा बडिवार पातशहापाशीं करून मेजवानी व द्रव्य देववून आपल्या बराबर देशीं घेऊन आले. खंडाचा पैका दमाजी थोरात याचा देऊन मांतोश्री[9] राधाबाई व पुत्र बाजीराव, चिमाजीआप्पा सोडवून घेतलें[10]. आणि नबाबाची व आपली फौज मिळवून हिंगणगांवास वेढा घालून दमाजी थोरात धरून पुरंदरावर कैदेंत ठेविला. हिंगणगांवची गढी पाडून, चिरे मुळानदींत टाकून, गाढवांचा[11] नांगर फिरविला. मुलकास लावणीचा कौल देऊन राजदर्शनास साताऱ्यास गेले. मोंगलांकडील अम्मल पुण्यांतील उठविला. या सालीं पुणे येथें वस्ती आहे. हरी यादव[12] सुभेदारीवर आहेत. दिल्लीचे स्वारींत बाळाजीपंत भानु[13] फडणीस शांत झाले, फडणिशीवर अंताजीपंत[13] असत—कलम.

१. शके १६४१ विकारीनाम संवत्सरे सन ११२९. श्रीमंत व आबाजीपंत पुरंदरे साताऱ्यास असतां महालांतून राण्यांकडून आग्रह दमाजी थोरात सोडावयाचा झाला. त्यामुळें राजश्रींचे आज्ञेवर दमाजी थोरात सोडिला. निरोप घेऊन पुणें प्रांतीं आले. पुण्यांतील मोंगलाचा ठाणेदार उठून गेला. एक अम्मल प्रधान यांचा झाला. आश्वीन मासीं बाळाजीपंत नानांचा काळ झाला. पुत्र बाजीराव व चिमाजी आप्पा व स्त्री राधाबाई होती. कारभारी आबाजी पंत पुरंदरे यांनीं सार्थक केलें. शिक्का इस्तकबिल कार्तीक तागाईत फाल्गुन श्रीमंतांचा काळ झाल्यावर शिक्का त्याच नांवाचा चालवीत होते.—कलम

कारकीर्द श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ प्रधान.

१. शके १६४२ शार्वरीनाम संवत्सरे सन ११३०. छ २० जमादिलाखर महाराज शाहू राजे [यांणीं] साताऱ्यास बाजीराव साहेब यांस वस्त्रें दिलीं व दिवाणगिरीचीं व हुजूरचे मुतालकीचीं वस्त्रें आबाजीपंत पुरंदरे यांस दिलीं. बाजीराव बल्लाळ प्रधान शिक्का झाला. राजेश्रींचा निरोप घेऊन पुणें देशीं आले. रयतेस कौल सन ११२८ त दिले होते त्याप्रमाणें चालविले. ते सालीं श्रीमंतांस पुत्र नानासाहेब झाले———कलम.

---

७. भानु—हे नाना फडणवीस यांचे पूर्वज—यांजकडे फडणिशी होती—पेशव्यांची बखर पृ० ११।१२।१३ पहा.

८. वर टीप ६ पहा.

९. 'मातुःश्री' असें बखर लिहिणारानें सन्मानार्थ लिहिलें आहे. ही बाळाजीपंताची स्त्री.

१०. वर वर्ष ११३८ पहा.

११. गाढवाचा नांगर फिरविणें हें ओसाड करून टाकण्याचें चिन्ह आहे.

१२. हे हरी यादव कोण ?

१३. पेशव्यांची बखर पृ० १७।१८ पहा.

अनुक्रमणिका

१. शके १६४३ प्लवनाम संवत्सरे सन ११३१. उदमी लोकांस पेठेचे कौल देऊन आमदानी करविली. कारभारास संभाजी जाधव[14] ठेविले. स्वारीस निघाले. बराबर आबाजीपंत पुरंदरे. लोकांस नालबंदी देऊन फौज तयार करून ब्रम्हपुरी[?] पर्यंत गेले. तेथें भडबुंज्या जती सरंजाम सुद्धां होता त्याशीं लढाई करून लुटून घेऊन देशीं साताऱ्यास जाऊन राजदर्शन घेऊन पुण्यास आले.[15]——कलम.

१. शके १६४४ शुभकृतनाम संवत्सरे सन ११३२. श्रीमंत फौजेसुद्धां कारभारी आबाजी पुरंदरे बरोबर घेऊन स्वारीस निघाले. तों गाजुद्दीखान पठाण चालून आला. त्याचा पराभव करून साताऱ्यास राजदर्शन घेऊन पुण्यास आले—कलम १.

१. शके १६४५ शोभननाम संवत्सरे सन ११३३. स्वारी हिंदुस्थानाकडे चालली. तों सय्यदखान मोठी फौज घेऊन चालून आला. त्याशीं लढाई देऊन, लुटून, देशीं येऊन राजश्रींस भेटले. या संवत्सरीं रघुनाथराव पुत्र झाले. कोंकणांत बावडे-करांपासून कान्होजी आंग्रे याणीं सुवर्णदुर्ग घेतला. ——कलम.

१. शके १६४६ क्रोधीनाम संवत्सरे सन ११३४. स्वारी निघाली तों दाउदखान चालून आला. त्याशीं लढाई देऊन, पराभव करून, राजदर्शन घेऊन छ १ जिल्काद ऊर्फ श्रावणमासीं पुण्यांत आले. कारभारी आबाजी[16] पुरंदरे. ——कलम.

१. शके १६४७ विश्वावसुनाम संवत्सरे सन ११३५. स्वारी फौजेस नालबंदी देऊन निघाली. कारभारी आबाजी पुरंदरे, फडणीस अंताजीपंत, व आया मुजुमदार, व आवजी परभु चिटणीस, व बापूजीपंत पोतनीस वगैरे मुत्सद्दी बरोबर घेऊन दिल्लीस[17] गेले.——कलम.

१. शके १६४८ पराभवनाम संवत्सरे सन ११३६. स्वारी दिल्लीहून माघारी येऊन राजश्रींची भेट घेऊन पुण्यास माघारी आली.——कलम.

१. शके १६४९ सन ११३७ स्वारी साताऱ्यास गेली. जनार्दन बाबा पुत्र झाले. देशीं स्वारी करून आले. कोंकणांत, संभाजी आंग्रे सुवर्णदुर्गास; कुलाब्यास मानाजी आंग्रे.——कलम.

---

१४. संभाजी जाधव हे कोण ? जाधवाच्या वाडीचे ?

१५. दुसऱ्या बखरींत "सन इसन्ने अशरीन स्वारी ब्ऱ्हाणपूर भडबुंज्यांचें पारपत्य" असें आहे.

१६. "स्वारी मोंगलावर दाउदखान याचें पारिपत्य" दुसरी बखर.

१७. 'दिल्लीस' म्हणजे खानदेश माळवा इकडे इतकेंच येथें समजलें पाहिजे.

१. शके १६५० सन ११२८. स्वारी निघाली तों दमाजी थोरात याणें बंड केलें. त्याजवर चालून जाऊन लुटून घेऊन, धरून पुरंदर किल्यावर कैदेंत ठेविला. तो तेथें मृत्यु पावला. स्वारी देशीं हिंडून राजदर्शन घेऊन पुण्यास आली.———कलम.

१. शके १६५१ सन ११२९. नाना साहेब यांचें लग्न भिकाजी नाईक रास्ते यांची कन्या सौभाग्यवती गोपिकाबाई वधू निश्चय करून माघमासीं केलें. कसबे पुणे येथें पश्चिमेस भेंड्यांचे आवाराचें कुसूं होतें. त्याचे आंत कोष्टी राहत होते. त्यांस जागा मंगळवार पेठेंत देऊन, ती जागा मोजून, पांच बिघे घेऊन वाडा बांधावयास काम लाविलें. स्वारी देशीं करून पुण्यास आले. कलम.

१. शके १६५२ सन ११४० छ ७ जिलकाद स्वारी उंबरजेची करून राजदर्शन घेऊन छ १८ जिलकादीं पुण्यास आली. कारभारी आबाजी पुरंदरे. ———कलम.

१. छ ८ रा।। आश्वीनमासीं डेरे संगमावर देऊन स्वारीस निघाले. फौजेस नालबंदी देऊन पागा व सरदार आवजी कवडे, कारभारी आबाजीपंत पुरंदरे, रघुनाथजी परभु व आया मुजुमदार व फडणीस वगैरे मुत्सद्दी सरंजाम ३०।३५ हजार फौजेनिशीं गुजराथ प्रांतीं गेले. तेथें त्रिंबकराव दाभाडे सेनापति चालून आले. आवजी कवडे यांस लुटलें. तेव्हां सर्वत्र बसून, विचार करून, चालून गेले. दाभाडे यांजजवळ पन्नास हजार फौज. हत्तीस अंदुक जोडून, लढाईस उभे राहून, तिरंदाजी खांसे करितां करितां अकल्पित गोळी लागून ठार झाला. फौज मोडली. श्रावणमासीं गुजराथचा कारभारे झाला. दाभाडे श्रावणमासीं ब्राम्हणांस देकार देत होते त्या देकाराची चाल पुण्यांत घातली. खबुत्रखान्यांत देकार चालता झाला.———कलम.

१. शके १६५३ सन ११४१. स्वारी गुजराथ करून देशीं आली. छ ३ जिल्हेजीं राजदर्शनास जाऊन छ १९ जमादिलाखरीं, मार्गशीर्ष मासीं पुण्यास आली. छ १० साबान माघमासीं कोंकणांत स्वारीस निघाले. कल्याणास जाऊन, कुलाब्यावरून पुण्यास आले. छ ९ रमजान, फाल्गुनमास. कारभारी आबाजी पुरंदरे. वाड्याचें काम चाललेंच आहे.———कलम.

१. शके १६५४ सन ११४२. स्वारी निघून निजाम मुलूख याची भेट घेऊन जयपूर प्रांतीं गेले. राणोजी शिंदे यांस पागा दिली. मल्हारजी होळकर चाकरीस ठेऊन मुलकांत खंडणी घेऊन, देशीं येऊन राजदर्शनास छ १६ न-

१८. अंदुक जोडून=ठाम करून.

१९. गुजराथचा कारभार झाला=गुजराथेचा सुभा पेशव्यास दिला ?

मादिलाखरीं गेले. छ १७ रमजानीं पुण्यास दाखल झाले. घरीं बाळाजी बाजीराव होते. त्यांणीं रघुनाथराव यांचा व्रतबंध केला.——कलम.

१. शके १६५५ सन ११३३. वाड्याचें काम चालत आहे. श्रीमंत चिमणाजी आप्पा यांस राजेश्रींकडे छ ११ जमादिलावल आश्विनमाशीं रवाना करून, बराबर पिलाजी जाधव यांस देऊन मुलुकगिरीस रवाना केलें. आप्पा यांस पुत्र सदाशिवपंत भाऊ झाले.—— कलम.

१. शके १६५६ सन ११३४. स्वारी छ १६ रबिलावलीं निघोन सातान्यास गेली. तेथून आबाजीपंत पुरंदरे यांनीं मुतालकीवर हुजूर दादोपंत यांस ठेविलें. आपण निघोन काशीस गेले. पिलाजी जाधव यांस बालेघांटीं छ १ रज्जबीं रवाना केलें. त्यांनीं स्वारी वऱ्हाडापर्यंत करून छ २४ मोहोरमीं आले. श्रीमंत चिमाजी आप्पा छ १६ साबानीं पुण्यास दाखल झाले. वाड्याचें काम तयार व्हावयास आलें.—— कलम.

१. शके १६५७, सन ११४५. श्रीमंत व चिमाजी आप्पा स्वारीस अजमीरपर्यंत गेले. तेथें आबाजीपंत पुरंदरे काशीहून येऊन भेटले. स्वारी करून देशीं आले. तों आबाजीपंतांचा काळ झाला. त्यास पुत्र महादाजी आबाजी होते. कारभार चिमाजी आप्पा करूं लागले. छ ६ जमादिलाखर कार्तीक माशीं कुलाब्याकडे स्वारी कोंकणांत करून छ २० मोहोरमीं राजदर्शन करून पुण्यास आले. वाड्याचें काम तयार झालें.—— कलम.

१. शके १६५८ सन ११४६ वाड्याची वास्तु करून वाड्यांत नांदूं लागले. मस्तानी कळावंतीण खासगीस होती. तीस जागा वाड्यांत करून ठेविली. स्वारीस भा ड ब दा व र [?] दतिया, वोडसें, यमुनास्थान, हिंदुस्थान प्रांतीं करून छ २४ सफरी पुण्यास आले. नंतर साष्टीस जाऊन, अम्मल बसवून, छ १३ रबिलावलीं आषाढ मासीं पुण्यास आले.—— कलम.

१. शके १६५९, सन ११४७. स्वारी हिंदुस्थान. निजामनअल्ली नबाब यमुना पार होऊन बुंदेल खंडांत आले. बुंदेले व दतिया, वोडसें, ग्वालेर, चंदेरी, सो द र क र [?] व रोहिले, व सवाई जयसिंग यांचे पुत्र सैंमील[२०] झाले. नबाब माळव्यांत येऊन पोहोंचले. सरकार फौजेचा मोकाबला[२१] होतांच नबाब भुपाळाजवळ किल्याचे आश्रयानें जाऊन लढाई करूं लागले. छ ३ रमजानापासून छ २६ पर्यंत तोफांचे बळें फौज राखून राहिले. सरकार फौजेनें रसैत[२२] मना केली. सारें अन्न झालें तेव्हां स्नेहाचें बोलणें लावून दीड दीड कोशाचे

२०. सामील निजाम उल्मुल्क यास झाले.

२१. मुकाबला=गांठ, लढाई.

२२. रस्त=दाणावैरण यांचा पुरवठा.

कूच क [रून] [23]दुराईकडे येऊन सल्ला करून माळवा दरोबस्त दिला. सनदा पातशहापासून करून देतों म्हणून करार केला. हिंदु राजे श्रीमंतांस येऊन भेटले. नबाब दिल्लीस गेले. [24]चंमेली आलीकडील मुलकाचा पैका घेत जावा असें कबूल केलें. श्रीमंत चिमाजी आप्पा देशीं फौज बाळगून होते. तों कोंकणांत वसई प्रांतीं इंग्रेजे[25] यांनीं अशेरीचा मोर्चा उठविला हें वर्तमान आलें. त्याजवरून [26]हरजी ताकपीर यांस लोक घेऊन जावयास सांगितलें. संभाजी शिंदे हजार स्वारांनिशीं रवाना करून खासा दरमजल कोंकणांत गेले. सातान्यास राजेश्री जवळ बाळाजी बाजीराव व महादाजी आबाजी पुरंदरे ठेविले होते. श्रीमंत देशीं हिंदुस्थानांतून येऊन राजदर्शन घेऊन अखेरीस पुण्यास आले. जंजिरियाची मसलत चालली.———कलम.

१. शके १६६० सन ११४८. जंजिऱ्याचे मसलतीस फौज राजेश्रींची[27] मदतीस आली. तह करून राजेश्रींस भेटून पुण्यास आले.———कलम.

१. शके १६६१ सन ११४९. स्वारी वसईची, चिमणाजी आप्पा कोंकणांत असतां वैशाख वद्य द्वितीया मंदवारीं दोन प्रहरा दिवसा वसईवर निशाण शाहू महाराज यांचें चढविलें. फत्ते झाली. पुण्यास आले. श्रीमंत विषयास लंपट झाले. याजमुळें चिमाजी आप्पाशीं अंतर[28] पडून निघून नर्मदा तीरास गेले. महादजी आबाजी पुरंदरे बडोद्यास पाठविले होते ते व चिमाजी आप्पा व नाना साहेब राजेश्रीं जवळ गेले.———कलम.

१. शके १६६२ सन ११५०. बाजीराव बल्लाळ प्रधान यांचा काळ नर्मदातीरीं झाला. चिमाजी आप्पा वसईस. नानासाहेब सातोऱ्यास[29]. सुवर्णदुर्ग विजयदुर्ग येथें अम्मल तुळाजी आंग्रे. कुलाब्यास मानाजी आंग्रे.—कलम.

कारकीर्द श्रीमंत बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब.

१. शके १६६२ सन ११५०. वैशाखमाशीं बाजीराव शांत झाल्यावर त्यांचे पुत्र बाळाजी बाजीराव व रघुनाथराव व जनार्दन बाबा व चिमाजी आप्पा व त्यांचे पुत्र भाऊसाहेब होते.———कलम.

---

२३. दुराई सुराई–सिरोंजेच्या लगत आहे.

२४. जिला हल्लीं चंबला म्हणतात ती.

२५. ‘ इंग्रज ’ यांच्या बद्दल फिरंगी (पोर्तुगीज) असें पाहिजेसें वाटतें. अशेरी केळवे माहिमाजवळ आहे.

२६. हे कोण ?

२७. शाहूकडून प्रतिनिधी व फत्तेसिंग भोंसले आले त्यांस उद्देशून हें लिहिणें असावें.

२८. अंतर कसें पडलें तें स्पष्ट होत नाहीं. यावरून दोघाभावांत कलहाग्नि पेटावयास आरंभ जाला होता असा संशय चांगला येतो.

२९. आपा व नाना असे उभयतां या वेळीं कुलाब्याजवळ स्वारीस होते असें अन्यत्र दाखले सांपडतात.

१. शके मजकूर साताऱ्यास राजश्रींजवळ बाळाजी बाजीराव दोन अडीच वर्षें अगोदरच जाऊन [येऊन ?] होते. तों प्रधानपंत नर्मदातीरीं कैलासवासी झाले. तेव्हां रघूजी भोंसले याणीं बाबूजी नाईक बारामतीकर यांस पेशवाई द्यावयाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां महादाजी आबाजी पुरंदरे, गोविंदराव चिटणीस यांचे विद्यमानें बोलले. तेव्हां राजश्रींनीं बाळाजी बाजीराव यांस [पेशवाईचीं] वस्त्रें व पुरंदरे यांस हुजूरचे मुतालकीचीं व दिवाणगेरीचीं वस्त्र दिलीं. निरोप घेऊन पुण्यास आले. बाबूजी नाईक बारामतीकर यांचें देणें होतें. त्यांनीं ऐवजाकारितां तगादा बसविला. त्याचा निकाल पुरंदरे यांणीं केला. छ ९ रमजानीं, मार्गशीर्ष माशीं, श्रीमंत व कारभारी महादाजी आबाजी स्वारीस निघाले. बरोबर सौभाग्यवती गोपिकाबाई व भाऊसाहेब होते. छ ८ सवाल, पौषमाशीं चिमाजी आप्पांचा काळ झाला. स्वारी हिंदुस्थानांत. राजे भोंसले वगैरे खंडणी घेऊन यश संपादून पुण्यास दाखल झाले. त्या समयीं सदाशिव चिमणाजी भाऊसाहेब उमर वर्षें सात, रघुनाथराव दादा उमर वर्षें पंधरा[30], जनोबा बाबा उमर वर्षे तेरा. कारकीर्द इस्तकाबिल श्रावण तागाईत फाल्गुन.—

१. शके १६६३, सन ११५१. स्वारी सुरंदभेलशाची व भूपाळची करून आली. यावर छ १३ जमादिलावल अधीक श्रावणमाशीं श्रीमंत भाऊसाहेब बारा हजार फौज घेऊन राजदर्शनास गेले. भाद्रपदमासपर्यंत साताऱ्यास होते. श्रीमंतांबराबर भाऊसाहेब व सौभाग्यवती गोपिकाबाई. [त्यांस] घेऊन छ १७ रमजान ऊर्फ कार्तिकमाशीं निघाले ते बेलापूर पर्यंत गेले. गोपिकाबाई गरोदर होती. त्यांस व भाऊसाहेब यांस माघारे छ २२ जिलकादीं पुण्यास लाविलें. खांसा स्वारी हिंदुस्थानांत गेले. धारेस मांर्चे लाऊन घेऊन गढेमंडळास मोर्चे लाऊन छावणी केली. देशीं वाड्यांत तिघे खासे होते.[31]———कलम.

१. शके १६६४ सन ११५२ गढेमंडळ घेऊन, बंगाला व प्रयाग करून रघोजी भोंसले चालून आले त्यांस लुटून घेऊन, फौजेची दोन वर्षांचे नालबंदीची समजूत करून उमेदवार कारकून चारशें बराबर होते, त्याच्या तैनाता करून दिल्या. अखेरीस घरीं आले. वाड्यांत भाऊ साहेब व रघुनाथराव व जनोबा बाबा होते ते गंगास्नानास त्रिंबकीं जाऊन आले. सौभाग्यवती गोपिकाबाई गरोदर होती त्यांस विश्वासराव पुत्र झाले.—कलम.

३०. रघुनाथराव शके १६४५ वर्षी जन्मले असें वर आलें आहे तेव्हां ते या सालीं १७ वर्षांचे असावें.

३१. "हिंदुस्थानांत गढेमंडळ येथील खंडणी करून मकसुदाबादेहून भागीरथी स्नान होऊन सनसल्लास अबैनांत अखेरीस आले." दुसरी बखर. पेशव्यांची बखर पृ॰ ७३ पहा.

कपी कोपले गर्जती युद्ध-काळीं । शिळा टाकिती पाडिती दुर्ग-पौळी ॥
गिरी हाणिती थोर नेटें धडाडी । बळें लागतां दिव्य लंका घडाडी ॥ ३४ ॥
त्रिकूटाचळीं लोटली सर्व सेना । असंभाव्य ते भार लंका दिसेना ॥
कपी क्षोभले गर्जती काळ जैसे । दळेंशीं बळें धांवती वीर तैसे ॥ ३५ ॥
दळें पार्थिचीं थोर[h] अश्वा गजांचीं । रणीं चालिलीं दाट थाटें रथांचीं ॥
बहू भार शृंगारिले राक्षसांचे । महा वीर ते घोर नाना परीचे ॥ ३६ ॥
रणीं पातली ते [i]भयातूर सेना । रजें मातली चंद्र-सूर्यो दिसेना ॥
बहूसाल वाद्यें बहूतां परीचीं । महा कर्कशें वाजती राक्षसांचीं ॥ ३७ ॥
समारंगणीं चालिल राजभारें । दळें दाटलीं वानरांचीं अपारें ॥
बळें हाणिती येकमेकां धबाबां । झरे लागले शोणितांचे[23] थबाबां ॥ ३८ ॥
पुढें धांविले पार्थिचे शस्त्रधारी । जयां देखतां रोमें[24] आंगीं थरारी ॥
कपी राक्षसांतें महा मार जाला । तेणें शोणिताचा नदी पूर आला ॥ ३९ ॥
रणीं तोडिती वीर वीरां धसासां । भगाडें बहू पाडिती ते घसासां ॥
बळें टोंचिती शूळ पोटीं भसासां । शिरें फोडिती मुष्टि–घातें ठसासां ॥ ४० ॥
पुढें झुंझतां भार तो मृत्यु पावे । करीती बळें वीर मागें उठावे ॥
कपी कोपले थोर काळाग्नि जाले । रिपू पार्थिचे सर्व ही भस्म केले ॥ ४१ ॥
निमाले रणीं देह त्या पार्थिच्यांचे । बळें ऊठले भार त्या रौंउतांचे[25] ॥
देह टाकिती झुंझती स्वामि-काजा । पुढें धांवती वीर मागील फौजा ॥ ४२ ॥
कपी झुंझतां भंगल्या अश्व-याती । रणीं लोटलीया बळें भद्रजाती[26] ॥
गिरी सारिखे थोर कीलकोट घोषें । गजीं वानरां त्रासिलें हो विशेषें ॥ ४३ ॥
कपीराज ते हाणिती मत्त हस्तें । बळें झोडिती कुंजरें[27] खस्त व्यस्तें ॥
दळें पार्थिचीं अश्व–रत्नें अपारें । रणीं पाडिलीं कुंजरें थोर थोरें ॥ ४४ ॥
कळेना महा मार त्या वानरांचा । रथीं[j] थोर संहार केला गजांचा ॥
तया पृष्ठिभागीं पुन्हा भार आले । रिपू वनारीं सर्व संहार केले ॥ ४५ ॥
पुढें चालिले भार नाना रथांचे । बहू बाण जाळें कपी-सैन्य खोंचे ॥
रणीं धांवती चक्र चाली घडाडां । [k]करीं टाकिती चंडशीळा धडाडां ॥ ४६ ॥
रथी सारथी सर्व ही चूर्ण केले । महा वीर ते [l]भार मागूनि आले ॥
रणीं राक्षसांतें क्षयो प्राप्त जाला । जयो वानरां शीघ्र टाकून आला ॥ ४७ ॥
रणीं मारुतें पाडिला जंबुमाळी । सुखेणें विदूणा पुढें ते चि काळीं ॥

---

h. 'अश्वरत्नें' पा॰ भे॰. i. 'भयासूर' पा॰ भे॰. २३ शोणित=रक्त. २४ रोम=केश, लोम, कांटा. २५. राउत=घोडेस्वार. २६ भद्रजाती=हत्ती. २७ कुंजर=हत्ती.
j. 'रणीं' पा॰ भे॰. k. 'कपी' पा॰ भे॰. l. 'मागुनी शीघ्र' पा॰ भे॰.

विरें सुग्रिवें क्षिप्र भट्टांशि द्वंदें । बळें झोडिलें वज्र मुष्टीस मैंदें ॥ ४८ ॥
द्विवीदा करें वज्रस्पर्शू निमाला । नळें ताडिलें शीघ्र [m]प्रातीपनाला ॥
रणीं लक्ष्मणें भेदिलें वीरूपाक्षा । चतुर्थांशि रामें शरें एक शिक्षा ॥ ४९ ॥
दळीं राक्षसांचे हाहाकार जाला । दळेंशीं बळें वीरूपाक्षू निमाला ॥
कपी राक्षसांची बहूसाल सेना । रणीं माजलें युद्ध तें वोहटेना ॥ ५० ॥
निशी प्राप्त जाली रणीं घोर मारें । महा वीर ते झुंझती अंधकारें ॥
बळें हाणती कोण कोणा कळेना । विरश्री-बळें मातले ते ढळेना ॥ ५१ ॥
पुढें शीघ्र चंद्रोदयो शुद्ध जाला । दिसों लागलें राक्षसां वानरांला ॥
रिपू हाणती येक मेकां कडाडां । नद्या वाहती शोणिताच्या भडाडां ॥ ५२ ॥
[n]कपी वीर चंद्रोदयाच्या उजेडें । बळें हाणती एकमेकां निवाडें ॥
दळें भांडती राक्षसां वानरांचीं । असंभाव्य भ्यासूर प्रेतें विरांचीं ॥ ५३ ॥
कपी तापले कोपले वीर जेठी । बळें ताडिले दैत्य कोट्यानुकोटी ॥
समारंगणीं आटली सर्व सेना । रणीं राक्षसां येश येतां दिसेना ॥ ५४ ॥
क्षयो प्राप्त जाला बहू राक्षसांतें । पुढें युद्ध आरंभिलें इंद्रजीतें ॥
दिसे पाहतां सर्व ही येश गेलें । तया राक्षसें शीघ्र कापट्य केलें ॥ ५५ ॥
अकस्मात तो इंद्रजीतू उडाला । नभोमंडळीं रावणी[28] गुप्त जाला ॥
पुढें घोर नीशाचरें ते चि काळीं । कपी पाडिले सर्व ही सर्प-जाळीं ॥ ५६ ॥
बहू सर्प झेंपावले व्योम-पंथें । बळें धांवती वानरी सैन्य जेथें ॥
महा काळ कर्कोट नाना परीचे । रणीं पाडिती भार गोळांगुळांचे[29] ॥ ५७ ॥
कपींची पडों लागली सर्व सेना । पुढें पाहतां युद्ध-कर्ता दिसेना ॥
गमे सर्व आकाश [30]व्याळें विखारीं । बळें झोंबती सर्प-कूळें जिव्हारीं ॥ ५८ ॥
कपी-भार ते सर्व निर्जीव जाले । निचेष्टीत ते राम-सौमित्र केले ॥
रिपू पाडिले थोर आनंद जाला । पुढें शीघ्र लंकापुरी माजि गेला ॥ ५९ ॥
नमस्कारिला राव तो आदरेशीं । तेणें पुत्र आलिंगिला सौख्य-राशी ॥
अती आदरें सुंदरें रम्य सारें । पिता अंगिचीं दे अलंकार [31]चीरें ॥ ६० ॥
म्हणे हो रणीं शांति केली रिपूंचीं । बळें सर्व ही त्या रिसां वानरांचीं ॥
बहूतां परी राव संतोषवीला । निरोपें चि तो भूवना माजि गेला ॥ ६१ ॥
बहू सूख जालें तया रावणाशीं । तेणें शीघ्र पाचारिलें त्रीजटेशीं ॥
म्हणे हो विमानीं सिता बैसवावी । रिपू मारिले शीघ्र तेथें चि न्यावी ॥ ६२ ॥
रणीं पाडिले ते तये दाखवावे । सिता वीट मानील ऐसें करावें ॥

m. 'प्रेतानलाला' पा० भे०. n. 'रणीं' पा० भे०. २८ रावणी=रावणाचा पुत्र. २९ गोलांगुल=वानर. ३० व्याल=साप. ३१ चीर=वस्त्र.

अनुक्रमणिका

बहूतां परी रावणें शीकविली । वना माजि ते त्रीजटा शीघ्र गेली ॥ ६३ ॥
पुसे जानकी ते तया त्रीजटेला । सभामंडपीं कोण वृत्तांत जाला ॥
म्हणे त्रीजटा सोडिं चिंता स्वभावें । रणामंडळा राज-आज्ञेस जावें ॥ ६४ ॥
अहो जानकी दुःख चिंतीन तूतें । तरी देह माझा पडो वज्र-घातें ॥
म्हणे सोडिं चिंता सिते सर्व कांहीं । तया लंकनाथा जयो प्राप्त नाहीं ॥ ६५ ॥
सिता ऐकतां शोक सांडूनि ठेली । तये त्रीजटेची बहू स्तुति केली ॥
पुढें बैसल्या शीघ्र दोघी विमानीं । रणामेदिनी पावल्या घोरवाणी ॥ ६६ ॥
पुढें पाहतां लक्ष कोट्यानुकोटी । रणीं पाडिले हुंबती वीर जेठी ॥
धडें तूटलीं राक्षसां वानरांचीं । शिरें दाटलीं घोर माहा विरांचीं ॥ ६७ ॥
भयासूर हा घोर संहार जाला । रणीं राक्षसां वानरां अंत आला ॥
असंभाव्य उत्पाटिले वृक्ष जैसे । रणीं भग्न केले महा वीर तैसे ॥ ६८ ॥
असंभाव्य ते तूटले पादपाणी । धडें मस्तकें थोर विक्राळवाणी ॥
बहू जाहली मेदैं[32]मांसें चिडाणी । महा दर्प ते माजली वरढाणी ॥ ६९ ॥
रणीं येक ते छेदिले सर्व अंगीं । तेणें काळिजें दीसती पृष्ठि-भागीं ॥
शिरें तोडिलीं मेंदु नीघे बरारां । बहू घाय ते रक्त वाहे झरारां ॥ ७० ॥
कितीएक ते वीर जाले उताणे । किती पालथे दीसती दैन्य वाणे ॥
कितीएक ते वीर घालूनि मेटें । भुमि पीटिती थोर दुःखें ललाटें ॥ ७१ ॥
कितीएक भूमी वमीती अशुद्धें[33] । कितीएक ते मोडले माज मध्यें ॥
कितीएक ते वीर चौरंग जाले । कितीएक ते दूधडी भग्न केले ॥ ७२ ॥
कितीएक ते मुंडकीहीन जाले । कितीएक वक्षस्थळीं चूर्ण केले ॥
कितीएक तीं तूटलीं जानु घोटीं । कितीएक ते कंठ बोटीं ललाटीं ॥ ७३ ॥
कितीएक वोटारिती तीव्र डोळे । निघाले बहू पोटिंचे मांस-गोळे ॥
पितें चारटें फोफसें रक्त मेंदू । शिसें^o आंतडीं कातडीं मूळ कंदू ॥ ७४ ॥
कितीएक जालीं शिरें चूर चेंदा । बहू दाटलासे रणीं रक्त-रेंदा ॥
कितीएक हुंकारिती दैन्यवाणी । कितीएक^p ते मागती अन्न-पाणी ॥ ७५ ॥
कितीएक ते खूंडिती पाद-पाणी । कितीएक ते शब्द कारुण्य वाणी ॥
कितीएक ते दंशिती भूमि दंतीं । कितीएक ते लागले मृत्यु-पंथीं ॥ ७६ ॥
शिरें राक्षसांचीं धडें वानरांचीं । रणीं लागलीं एकमेकां विरांचीं ॥
विरा शकटा कुंजरा-घोडियांचीं । रिसां वांनरां सर्व इत्यादिकांचीं ॥ ७७ ॥
नदी शोणिताचे महापूर जाती । धडें कोथळे फूगले वाहताती ॥

---

३२ मेद=चरबी. ३३ अशुद्ध=रक्त. o. 'किती' पा० मे०. p. 'घोरती' पा० मे०.

शिरें पाद-पाणी बहू मांस-माळा । धनू खेटकें[34] भातड्या त्या विशाळा ॥ ७८ ॥
गिधें श्वापदें तीं असंभाव्य आलीं । स्वइच्छा बहू मांस भक्षूं निघालीं ॥
भुतें सर्व ही औटें[35] कोटी मिळालीं । बहूतां परीचीं बहू तृप्त जालीं ॥ ७९ ॥
पुढें जानकी बोलिली त्रीजटेशीं । रणीं पाडिलें सर्व हा [q]वानरांशीं ॥
महा वीर ते कोण वेळ्या तयांतें । म्हणे त्रीजटे दाखवीं सर्व मातें ॥ ८० ॥
रणीं त्रीजटा दाखवी जानकीशीं । महा वीर ते पाडिले नाग-पाशीं ॥
दिसे राम सौमित्र तो ही निमाला । पुढें जानकीनें महा शोक केला ॥ ८१ ॥
बहूतां परी जानकी शांत केली । तये त्रीजटा शीघ्र घेऊनि गेली ॥
समाचार सांगे तया रावणाला । वना माजि आली सिता रक्षणाला ॥ ८२ ॥
कपी सर्व ही पावले मृत्यु-पंथू । जिती मारुती आणि नैर्ऋत्य-नाथू ॥
जया लागिं जाली दया राघवाची ॥ पहाया तया शक्ति काळाशि कैंची ॥ ८३ ॥
रणें शोधिलीं सर्व बीभीषणानें । विरां लागिं अश्वासिलें थोर मानें ॥
पुढें दृष्टिनें पाहिलें राघवानें । गरूडास्त्र नीरूपिलें व्योम जानें ॥ ८४ ॥
तया लागिं प्रायोजिलें शीघ्र पंथें । असंभाव्य झेंपावले व्योम पंथें ॥
उड्या घालिती पक्षि[r] कूळें झडाडां । बळें तोडिती सर्प कूळें तडाडां ॥ ८५ ॥
विहंगीं तिहीं सर्प संहार केला । कपी-भार तो मोकळा सिद्ध जाला ॥
गिरी-शीखरीं सर्व सेना घडाडी । त्रिकूटा चळीं घोष तेणें धडाडी ॥ ८६ ॥
म्हणे रावणू थोर आश्चर्य जालें । कपी-चक्र तें सर्व निर्जीव केलें ॥
सुतें वैरियां दाविली थोर ख्याती । रणीं मागुती ते कपी गर्जताती ॥ ८७ ॥
रणीं शत्रु जिंकील धूम्राक्ष नामा । तया पाठवीजे प्रभू सार्व-भौमा ॥
पुढें मंत्र ऐकोऽनका[s] मंत्रियांचा । वदे रावणू आदरें त्याशि वाचा ॥ ८८ ॥
म्हणे गा विरा शीघ्र तूं ये प्रसंगीं । रिपू लागिं मारावया जाय वेगीं ॥
अलंकार देऊनियां तोषवीला । महा वीर धूम्राक्ष युद्धा निघाला ॥ ८९ ॥
रणीं वीर धूम्राक्ष तो वज्रदंष्ट्री । निजा अंकपू चालिला भार पृष्ठी ॥
रणामंडळीं थोर संहार केला । पुढें राक्षसांतें क्षयो प्राप्त जाला ॥ ९० ॥
बहू युद्ध केलें तया राक्षसानें । महावीर धूम्राक्ष त्या अंकपानें ॥
बळें दोघे ही मारिले मारुतानें । रणीं वज्रदंष्ट्री[t] तथा अंगदानें ॥ ९१ ॥
महा वीर ते झुंजतां भग्न जाले । बहूसाल घायाळ धाकें पळाले ॥
तिहीं सर्व सांगितली युद्ध-वार्ता । तेणें रावणा मानशीं थोर चिंता ॥ ९२ ॥
रणीं राक्षसांतें क्षयो प्राप्त जाला । प्रहस्तू पुढें शीघ्र युद्धा निघाला ॥

---

३४ खेटक=ढाल. ३५ औट=साडे तिन. q. 'नागपाशीं' पा० भे०. r. 'पक्षवातें पा० भे०. s. 'ऐकूनियां' पा० भे०. t. 'वज्रदृष्टी' पा० भे०.

कपी राक्षसां थोर संहार जाला । निळें झोडिला पाडिला भग्न केला ॥ ९३ ॥
पुढें रावणू चालिला त्वरा वेगें । तया लागिं मंदोदरी नीति सांगे ॥
न मानीत तो चालिला आंवरेना । बळें लोटली ते असंभाव्य सेना ॥ ९४ ॥
महा वीर झुंझार ते भार आले । बहूसाल शृंगार-मंडीत जाले ॥
बळें पुत्र-प्रधान-मेळा मिळाला । रणामंडळा रावणू शीघ्र आला ॥ ९५ ॥
बहू त्रासिलें सैन्य गोळांगुळांचें । रिपू-बाण-जाळें बहू सैन्य[प] खोंचे ॥
महा वीर ते ही बळें भग्न केले । पळाले कपी राघवा आड गेले ॥ ९६ ॥
बहू त्रासिलों राक्षसांचेनि बाणीं । कपी-भार ते बोलिले दैन्य वाणी ॥
चळें कांपती खोंचतां देति धापा । बळें रक्षि गा राघवा मायबापा ॥ ९७ ॥
तया देखतां राम कार्मूक[३६] वोढी । पुढें शीघ्र सौमित्र तो हात जोडी ॥
म्हणे वीर तो स्थीर व्हावें समर्थे । करी तों बळें भग्न त्या रावणातें ॥ ९८ ॥
रणीं रावणा वीर सामर्थ्य नेलें । नटे नीळ माया तया भग्न केलें ॥
पुढें शीघ्र पाचारिलें रावणाला । महा वीर सौमित्र युद्धा निघाला ॥ ९९ ॥
सुमित्रा-सुता रावणा युद्ध आतां । पुढें देइजे आदरें चित्त श्रोतां ॥
म्हणे दास हा वीर कोदंड-पाणी । रणीं रावणा लागिं त्रासील बाणीं ॥ १०० ॥

प्रसंग ३ रा समाप्त.

चवथा प्रसंग प्रारंभ.

दशाशीर सौमित्र युद्धा निघाले । समारंगणीं वीर सन्मूख जाले ॥
महा वीर संग्राम आवेश पोटीं । पुढें देखिलें येकमेकांसि दृष्टी ॥ १ ॥
बहूसाल धिःकारिलें येरयेरां । बहू सोडिलीं बाण-जाळें सरारां ॥
दळीं टाकिती थोर शस्त्रें शरांचीं । बळें तोडिती येकमेकां विरांचीं ॥ २ ॥
रणीं भीडतां हाणिती एकमेकां । म्हणे रावणू वीर[a] हा थोर नीका[३७] ॥
पुढें शक्ति काढूनियां ब्रह्मयाची । बळें सोडिली वोळि विद्युल्लतेची ॥ ३ ॥
शरें वारितां बैसली शक्ति अंगीं । रणीं वीर सौमित्र तो देह त्यागी ॥
पुढें धांवला रावणू शीघ्र तेथें । बळें ताडिता जाहला मुष्टि-घातें ॥ ४ ॥
तया देखतां मारुती कोप आला । अकस्मात तो व्योम[३८]-पंथीं उडाला ॥
कठोरें करें ताडिलें वज्रमुष्टी । वमूं[३९] लागला रावणू रक्त सृष्टी[४०] ॥ ५ ॥
रिपू रावणू मागुता शीघ्र गेला । पुढें लक्ष्मणू ऊठला स्वस्थ जाला ॥

प. 'साल' पा० भे०. ३६ कार्मुक=धनुष्य. a. 'लक्ष्मणू वीर' पा० भे०. ३७. नीका =चांगला. ३८. व्योम=आकाश. ३९. वमूं=ओकूं. ४०. सृष्टि=प्रवाह.

पुन्हा[b] रावणू कोपला काळ रूपी । विरां राक्षसां माजि चंड प्रतापी ॥ ६ ॥
दहा मस्तकीं त्या दहा दिव्य छत्रें । पताका बहू मत्स्य[41][c] मार्तंड[42]-पत्रें ॥
महा वैभवेंशीं रथा रूढ जाला । तया मागुती थोर आवेश आला ॥ ७ ॥
बहू बाण जुंबाड वाहोनि पृष्टीं । दहा ही धनुष्ये करीं दृढ मुष्टी ॥
करूं लागला मागुती बाण-वृष्टी । रघूनायकें देखिलें त्यासि दृष्टी ॥ ८ ॥
उभा राहिला राम वज्रांग ठाणें । करीं सज्जिलें चाप चंद्रार्ध-बाणें ॥
दहा हेम[43] मूगूट छत्रें धनुष्यें । बळें तोडिलीं पाडिलीं तीं निमेषें[44] ॥ ९ ॥
पुढें रावणू तो भयातूर जाला । बहूतां परी राघवें शीकवीला ॥
म्हणे जाइं रे रक्षिलें आजि तूला । रिपू प्राण घेऊनि तैसा पळाला ॥ १० ॥
महा मेघनादू असे नाम ज्यासीं । पळे लंकनाथा सवें तो त्वरेशीं ॥
तया सारिखीं मूढ मूढें मिळालीं । रणीं भ्रष्टलीं सर्व मागें पळालीं ॥ ११ ॥
न पाहात मागें पुरी माजि गेले । विरां माजि कोणी कुणासी न बोले ॥
पुढें सर्व ही मंडपा माजि आले[d] । समस्तांसि तो रावणू काय बोले ॥ १२ ॥
भयातूर लंकापती दैन्य वाणा । म्हणे ऊठवा हो बळें कुंभकर्णा ॥
तया वीण आणीक कोणी दिसेना । रिपू घोर हा थोर संहारवेना[e] ॥ १३ ॥
पुढें धाडिले शीघ्र माहोदराला । महा घोर वाद्यें दळें सिद्ध जाला[f] ॥
कितीएक ते धीट मोठे[g] पळाले । कितीएक पोटीं भयातूर जाले ॥ १४ ॥
निजेला दरी भीतरी कुंभकर्णू । दिसे [h]काळ विक्राळ तो मेघवर्णू ॥
शरीरें भयासूर हा घोर रूपी । विरां भासला मृत्यु येमस्वरूपी ॥ १५ ॥
तया ऊठवीतां भयातूर जाले । महा वीर ते कंप अंगीं उदेले ॥
पुढें जाहले धीट ते नेट पाटें । उभीं पाहती सर्व नैरृत्य[45] थाटें ॥ १६ ॥
बहूसाल वाद्यें बहूतां परीचीं । महा कर्कशें चंड घोर ध्वनीचीं ॥
तयाच्या पुढें जाहला एक वेळा । नभोमंडळीं नाद गेला भुगोळा ॥ १७ ॥
गदा [46]तोमरें हाणती वज्र घातें । महा मार आरंभिला राक्षसांतें ॥
कळा लाविती टाकिती वृक्ष नाना । गळाले परी कुंभकर्णू उठेना ॥ १८ ॥
शिळा टाकिती टोंचिती शूळ शस्त्रें । महा घोष संपूर्ण तो कर्ण पात्रें ॥
बळें लोटले मस्त ते हस्ति वेगीं । शरीरावरी चालती ते प्रसंगीं ॥ १९ ॥
विरा ऊठवाया बहू यत्न केला । परी नूठतां सर्वही व्यर्थ गेला ॥

---

b. 'पुढें' पा० भे०. ४१ मत्स्य=मासा. c. 'दिव्य' पा० भे०. ४२. मार्तंड=सूर्य. ४३. हेम=सोनें. ४४. निमेष=अत्यल्प काळ. d. 'गेले' पा० भे०. e. 'नीवारवेना' पा० भे०. f. बळेंशीं निघाला' पा० भे०. g. 'मांगें' पा० भे०. h. 'वीर' पा० भे०. ४५ नैऋत्यथाट=राक्षसमंडळी. ४६. तोमर=शस्त्रविशेष.

तया मारितां हिंपुटे वीर जाले । उठेना महा वीर सर्वै गळाले ॥ २० ॥
नव्हे कार्य तेणें बहूसाल शंका । पुढें बोलती वीर ते यकमेकां ॥
उठेना महा वीर कसें करावें । तयीं अंतरीं जाहलें वर्म ठावें ॥ २१ ॥
तया कितरी रम्य गाती विशेषें । अलापें [i]कळा वीरती तोय जैसें ॥
जयांचेनि नट्टांग लावण्य-वेषें । मनीं होय शक्रादिकां काम-पीसें[47] ॥ २२ ॥
तयां लागिं बोलाविलें आदरेंशीं । पुढें आलिया [j]गायकी स्वर्ग-वासी ॥
करीं टाळ मृदंग यंत्रें उपांगें । बहू गीत संगीत तें राग रंगें ॥ २३ ॥
सुखें भोगिती देव त्या गायनाचीं । मनें धांवती ऊर्ध्व शेषादिकांचीं ॥
सुधा सेवितां त्या पुढें वीष वाटे । खरा सुस्वरें अमृतानंद लोटे ॥ २४ ॥
तथें गायनाची कळा रम्य जाली । तेणें कुंभकर्णाशिं जागृति आली ॥
भुकेला दिसे बैसला काळ जैसा । बहू भक्षिलें शोणितीं[48] मेद[49]मांसा[k] ॥ २५ ॥
रिपू सिद्ध होऊनि लंकेंत चाले । कपी देखतां ते भयातूर जाले ॥
उभा राहतां शीर बाहेर आलें । रघूनायकें थोर आश्चर्य केलें ॥ २६ ॥
पुसे आदरें राम बीभीषणाला । महावीर हा कोण हो सिद्ध जाला ॥
कथी सर्व साकल्य तो मंत्रें[50] त्याचा । म्हणे राघवा बंधु हा रावणाचा ॥ २७ ॥
बळें आगळा वीर हा कुंभकर्ण । महा पर्वता सारिखा मेघवर्ग ॥
समारंगणीं काळ भीडों शकेना । सखा बंधु हा रावणा होय सौना[51] ॥ २८ ॥
पुढें कुंभकर्णू सभे माजि गेला । नमस्कारिलें भेटला रावणाला ॥
म्हणे भोगणें लागलें कर्म केलें । सिता आणितां दुःख हें प्राप्त जालें ॥ २९ ॥
मनीं भंगला राव जाणोनि तेणें । पुन्हां तोषवीला फिरे कुंभकर्णें ॥
रिपू मारणें हे चि आज्ञा प्रतिज्ञा । उभा राहिला शीघ्र घेऊनि आज्ञा ॥ ३० ॥
पुढें पावला तो रणीं शीघ्र काळें । दळेंशीं बळें चालिला एक वेळें ॥
कपी ग्रासिले त्रासिले [l]घोर मारें । समारंगणीं लागले घायवारे ॥ ३१ ॥
रिसां वानरां मांडिली थोर आटी । कपी गीळिले लक्ष कोट्यानुकोटी ॥
उठे सृष्टि भक्षावया काळ जैसा । रणीं वावरे तो महा वीर तैसा ॥ ३२ ॥
रिपू भार तो भक्षिला भग्न केला । कपीनाथ[52] काखे [m]दुपाडें उडाला ॥
पुरी पावतां पावतां सुग्रिवानें । त्वरेनें पणू सिद्ध केला विरानें ॥ ३३ ॥
तया सुग्रिवें कर्ण नाशीक नेलें । पुढें पाहतां दर्पणीं दुःख केलें ॥

---

i. 'शिळा' पा० भे०. ४७. कामपीसें=मदनाचें वेड. j. 'गावया' पा० भे०. ४८. शोणित=रगत. ४९. मेद=चरबी. k. 'मद्यमांसा' पा० भे०. ५०. मंत्र=मसलत. ५१ सौना=धाकटा. l. 'शूळ' पा० भे०. ५२. कपीनाथ=सुग्रीव. m. 'उपाडी' पा० भे०.

म्हणे व्यर्थ आतां जिणे रूप-हाणी । रणीं लोटला मागुती शूळपाणी[५३] ॥ ३४ ॥
बहू कोपला वीर राक्षेस कैसा । कडाडी बळें थोर काळाग्नि जैसा ॥
कपी-वाहिनीची[५४] मनीं सांडी केली । रणीं रामचंद्रा उजू धांव घाली ॥ ३५ ॥
तया राक्षसें खर्डिल्या वज्र दाढा । रणीं राघवें वाहिला चंद्र[n]-मेढा ॥
बळें [o]लागतां मेरु-मांदार फोडी । रघू[p]नायकू क्रूर तो बाण सोडी ॥ ३६ ॥
रणा माजि तें तीव्र संधान ऐसें । गिळूं लागला आदरें खाद्य जैसें ॥
बहू सोडिले बाण कोट्यानु कोटी । बळें राक्षसें घातले सर्व पोटीं ॥ ३७ ॥
सुळा सारिखे बाण पोटीं निघाले । असंभाव्य मध्यें च ते गुप्त जाले ॥
महा घोर संधान या राघवाचें । गिळीतो रणीं कोण सामर्थ्य [q]याचें ॥ ३८ ॥
महा घोर[r] त्या मुद्गलाचेनि घातें । [s]रणीं हाणता जाहला राघवातें ॥
रघूनायकें छेदिला [५५]वामबाहो । भुमी चालिला शोणिताचा प्रवाहो ॥ ३९ ॥
रणीं जाहलें हस्त [५६]सव्यांग ऊणें । पुढें दैत्य तो कोपला कोटि गूणें ॥
बळें ताळ उत्पाटिला वाम हस्तें । रघूनायकें तोडिलें बाण-घातें ॥ ४० ॥
बहू कोपला दैत्य सन्मूख आला । रणीं पाद छेदूनि चौरंग केला ॥
पदें वीण चाले महा सर्प जैसा । बळें ऊदरें चालिला वीर तैसा ॥ ४१ ॥
पुढें राघवें शीर छेदूनि नेलें । बहूसाल तें व्योम-पंथें उडालें ॥
रणीं [५७]कोथळा फोडिला बाण-घातें । महा वीर तो चालिला मृत्यु-पंथें ॥ ४२ ॥
तया देखतां वीर मागें पळाले । भयें शीघ्र लंकापुरीमाजि गेले ॥
पुढें देखिला रावणू मेघवर्णू । तया सांगती पाडिला कुंभकर्णू ॥ ४३ ॥
करूं लागला रावणू शोक भारी । पुढें त्रीशिरा त्यासि बोधें निवारी ॥
म्हणे हो रणीं आजि युद्धासि जातों । रिपू थोर सामर्थ्य याचें पहातों ॥ ४४ ॥
महावीर तो त्रीशिरा [t]प्राप्त जाला । सुतां आणिकां थोर आवेश आला ॥
करूं लागले पुत्र मंत्री प्रतिज्ञा । निघाले बळें शीघ्र घेऊनि आज्ञा ॥ ४५ ॥
महा मत्त माहोदरू सिद्ध केला । तुरंगीं नरा-अंतकू [u]स्वार जाला ॥
बहूसाल तेजाळ तें [५८]खड्ग हातीं । बळें चालिले वीर ते राज-पंथीं ॥ ४६ ॥
रणीं शूर देवांतकू त्रीशिरा हा । अती काय तो वीर पारश्व माहा ॥
बळें [५९]चौघे हि चौरथीं स्वार जाले । दळें लोटलीं वि[६०]क्रमेशीं निघाले ॥ ४७ ॥

---

५३. शूळपाणी=शूळ आहे हातीं ज्याच्या असा (कुंभकर्ण) ५४. वाहिनी=फौज.
n. 'चंडमेढा' पा॰ भे॰. o. 'मागुता' पा॰ भे॰. p. 'रघूनाथ ऐसे बहू' पा॰ भे॰.
q. 'कैचें' पा॰ भे॰. r. 'चंड' पा॰ भे॰. s. 'पुढें' पा॰ भे॰. ५५. वाम=डावा.
५६. सव्य=उजवा. ५७ कोथळा=पोट. t. 'सिद्ध' पा॰ भे॰. u. 'सिद्ध' पा॰ भे॰.
५८. खड्ग=तलवार. ५९. चौघे=(महोदर, नरांतक, देवांतक, व पारश्व.) ६०. विक्रम=पराक्रम.

शीर्षकर्णीं झोंबिला ॥ ५४ ॥ सावध होउनी निशाचर । पाचारूनियां समस्त वीर । ह्मणतां शत्रुभूतसंचार । नरां वेष्टित दिसत आहे ॥ ५५ ॥ शीघ्र हाराव-यातें बांधा । तुह्मीं गेलें पाहिजे युद्धा । ह्मणे काळकेतु प्रबुद्धा ॥ प्रधानातें आज्ञा-पी ॥ ५६ ॥ शूर पंचाक्षरी काळिकं । आंगबळें तो मांत्रिक । घेउनी महावीरांचें कटक । वैरियां उजू लोटला ॥ ५७ ॥ देखोनी **श्री**रामसैन्यभूता । टाकितीं श्रीबाणास्त्र-मंत्रा । येरी गणून निर्भयता । वैरियां उजू लोटती ॥ ५८ ॥ **ह**नुमंत महाभूतात्का-र । देखोनी भ्याले निशाचर । **का**ळकेतें[24] धरूनियां धीर । युद्ध केलें सैत्राणें[25] ॥ ५९ ॥ त्यांत **श्री**राम महाकाळें । घालोनियां बाणजाळें । तनुंजळाहूनी वेग-ळे । प्राण मत्स्य टाकिले ॥ ६० ॥ **का**ळकेतक पावतां मृत्य । **अं**गलंग पळोन जात । **श**तशीर्ष मुख्यालागीं मात । सांग सांगितली युद्धाची ॥ ६१ ॥ **म्ह**णती आम्ही वीर विखारी[26] । बाणरदें[27] शत्रुजिव्हारीं[28] । डंखिलें परी ते धन्वंतरी[29] । शस्त्र-विष बाधूं नेदिती ॥ ६२ ॥ हें देखोनी महानट । उसळे जैं कालियकाळकूट[30] । त्यांत **श्री**राम **नी**लकंठ । कोठोनी केले निर्माण ॥ ६३ ॥ वृत्तांतघृत श्रवणकुं-डीं । पडतां क्रोधाग्नि धडाडी । कुशब्दज्वाला मिती तोडी । रणांगणीं पातला ॥ ६४ ॥ देखोनी मानवांचे वृंद । **श**तमुखें केला सिंहनाद । मग अति दुर्बोध दुर्मदें । **रा**घवा उजू तळपत ॥ ६५ ॥ सिंह भक्षावया मृत्यु फळे । जाले तुम्हासी डोहळे । कीं पाश घालोनी मृत्युकाळें । भेटावया आणिलें ॥ ६६ ॥ तुटली आयुष्याची दोरी । मृगें शिरती शबराघरीं[31] । सिंह वसे त्या कांतारीं[32] । गजभार[33] येतां चरावया ॥ ६७ ॥ **रा**मा नोहे हे **लं**कापुरी । प्रत्यक्ष काळ व्याघ्राची दरी । येथें तुम्हीं मानववीरीं । येइजे हें अपूर्व वाटे ॥ ६८ ॥ दवडावया प्राण-दैना । मागों आलेती मरणधना । तरी स्वहस्तकीं मृत्युदाना । देतसें तुम्हां सक-ळांतें ॥ ६९ ॥ ऐसें बोलोनी दुराचारी । वर्षों लागला खदिरांगारीं । ते लागो-नी सर्व शरीरीं । **रा**मसेना पोळली ॥ ७० ॥ घायें परिवार जाला भस्म । अरी वर्म देखोनी **मे**घश्याम । शरधारांचे अपार स्तोमें[34] । शतमुखक्षिती रिचवीत ॥ ७१ ॥ बाणसर्प सोडी उदंड । तितुके खंडी निशाचरगरुड । **रा**म शर वर्षला उदंड । प्रळय **रु**द्रा सारिखा ॥ ७२ ॥ परीवर्जताराची हारी । पास्ते पाडती वदनागारीं । शतमुखवन्ही कुंडामाझारी । सायकतृणें भस्मती ॥ ७३ ॥ आश्चर्य करती **अं**ग-लंग । विश्वतश्चक्षु[35] जाला दंग । तों **ना**रद म्हणे प्रयोग । असे याचा निराळा ॥ ७४ ॥ तुजसारिखे जगजीवना । जेथुनी अवतार निघती नाना । आनंद

---

२४. केत=केतु=निशाण. २५. सत्राण=नेट. २६. विखारी=साप. २७. रद=दांत. २८. जिव्हार=मर्मस्थान. २९. धन्वंतरी=वैद्य. ३०. कालकूट=विष. ३१. शबर=भिल्ल. ३२. कांतार=रान. ३३. भार=जमाव. ३४. स्तोम=जमाव. ३५. विश्वतश्चक्षु=सर्व पहाणारा=राम.

ब्रह्मांडाची रचना । संकल्पमात्रें संभवे ॥ ७५ ॥ तें आदिशक्ति चिरंज्योती । जाळील शतमुखकर्पुराप्रती । राघव म्हणे तये घस्ती । आकाश येणें अघटीत ॥ ॥ ७६ ॥ वर्म नेणे रघुपती । ते चिज्ज्योती जानकी सती । तिते आणोनी शीघ्रगती । नमस्काळूनी प्रार्थी कां ॥ ७७ ॥ मुनिवचनोवितषीयूषपान[३६] ; घडतां तोषला राजीवनयन[३७] । कपींद्रातें कर[३८] जोडून । विनयशब्दें अनुवादे ॥ ७८ ॥ आम्हां सहित वानरां । आपे शक्तीनें खेळापुरा । तरी जीव वांचवावे त्वरा । त्वां केली पाहिजे ॥ ७९ ॥ अयोध्ये जाउनी पवनबाळा । आणीं जानकी–द्रोणाचळा । आज्ञा होतां चरणकमळा । आकर्षिलें माघारें ॥ ८० ॥ शतमुख मांडुनीयां ठाण । अपार करी शरसंधान । तें वारीत रघुनंदन । रणांगणीं उभा असे ॥ ॥ ८१ ॥ येरीकडे अयोध्यापुरीं । सीता निद्रिस्त निजमंदिरीं । देखोनी कपी मनसागरीं । युक्तिमुक्ता धुंडीत ॥ ८२ ॥ म्हणे करितां शब्दघोष । निद्राभंगाचा घडेल दोष । स्वामीकांतेतें करतां स्पर्श । कामा नये सर्वथा ॥ ८३ ॥ म्हणोन उर्वीतें उकरोन । मग तो हनुमंत श्रीकृष्ण । उचलों नातां गोवर्धन । उचलोनी घेतला कराग्रीं ॥ ८४ ॥ कपीहस्त ते भागीरथी । वरी सदननाव सीतासती । कीं कैर आकाशीं गृह इंदु दीप्ती[३९] । माजी जानकी सतरावी[४०] ॥ ८५ ॥ असो तो कपींद्रसुपर्ण । करपृष्टी क्षितिजा नारायण । घेउनी रणसरोवर स्थान । एकेची पाउलें पातला ॥ ८६ ॥ घाबरा रघुनाथगजेंद्र । जाचीतसे शतमुखनक्र[४१] । ते काळीं सीताश्रीधर । भक्तधावण्या धाविनला ॥ ८७ ॥ धाम[४२] ठेउनीयां अवनी[४३] । हनुमंत म्हणे कोदंडपाणी[४४][४५] । निद्रिस्त देखोनी जगज्जननी । मंदिरासहित आणिली ॥ ८८ ॥ ऐकोनी श्रीराम उतावेळ । प्रवेशले सदन देऊळ । वोवरीचितूं रक्तकोळ । देखते जाले लोचनीं ॥ ८९ ॥ स्वप्न जागृती[४६] उपाधी । सेवितसे जगदानंदी । निरखुनी सुषुप्ति[४७] समाधी । मुळीं कां पिटील हस्त ॥ ९० ॥ जाणोनी श्रीराम महेश्वरें । करटाळीच्या हस्तमंत्रें । श्रवणा निकटीं बीजोच्चारें । पुरश्चरण मांडिलें ॥ ९१ ॥ आत्मा नेउनी ब्रम्हांडकमळीं । सीता योगिनी पहुडली[४८] । जाणोनी रामटाळी पावली । श्रोत्रमस्तकीं चर्चित ॥ ९२ ॥ साचळ सजळ घन गर्जतां । झळकली जागृती विद्युल्लता । मग मूळपीठींची[४९] देवता । खडबडोनी उठली ॥ ९३ ॥ सन्मुख पाहे रघुनंदन । म्हणे देखतें काय स्वप्न । मायापूरा गेले रमण । अयोध्येमाजी मी असें ॥ ९४ ॥ केवढी हे दुर्धर भ्रांती । सा-

---

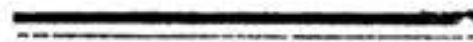
३६. पीयूष=अमृत. ३७. राजीव=कमल. ३८. कर=हात. ३९. दीप्ति=चंद्राची कला. ४०. सतरावी=१७वी कला (चंद्राची). ४१. नक्र=सुसर. ४२. धाम=घर (धाम= Domus Latin). ४३. अवनी=पृथ्वी. ४४. कोदंड=धनुष्य. ४५. पाणी=हात. ४६. जागृती=जागेपणा. ४७. सुषुप्ति=झोंप. ४८. पहुडली=निजली. ४९. पीठ=आसन.

च चि दिसे रघुनाथ मूर्ती । किंवा संकट पडलं पती । ह्मणोनी स्वप्नीं दिसत आहे ॥ ९५ ॥ रघुनाथ म्हणे हें मायापुर । मीं साच कौशल्याकुमर । युद्धीं संकट पडलें थोर । म्हणोनी तुम्हांसी आणिलें ॥ ९६ ॥ असंख्य माझे बाणभार। गिळित शतमुख अजगर । जैसा जळचरां राक्षसढिवर । उचलों नेदी मस्तक ॥ ॥ ९७ ॥ निशाचरम्हैसा येई क्षिती । जिणोनी गांजिल्या सैन्यपंक्ती । तें तुवां परंज्योती । सामर्थ्य मूळ निवटावें ॥ ९८ ॥ आतां न लाउनी उशिरा । निधन मद्य शतशीर्ष असुरा । कीं अमृतपान आम्हां सुरां । जगन्मोहनी वाढीं कां ॥ ॥ ९९ ॥ यापरी वृत्तांत श्रवण स्तवन । करूनियां स्तुती पूजन । वर्णोपचार मेळवून । सांगोपांग मांडिले ॥ १०० ॥ हरिहराचें ध्यान मूर्ती । जय जय चिद्रूप मूळशक्ती । जय जय अनादिशक्ती । परात्परे तूज नमो ॥ १ ॥ ब्रह्मांडघट प्रसवती धरे । जय जय अरूप लावण्य त्रिपुरे । जय जय निर्गुणबीजाकारे । अजरामर तुज नमो ॥ २ ॥ समाप्त होतां स्तुति पूजन । नैवेद्य अर्पिला धनुष्यबाण । साष्टांग घालोनी लोटांगण । कृपा करीं म्हणतसे ॥ ३ ॥ ते देखोनी भक्ति अनन्यता । संतुष्ट जाली जगन्माता । ह्मणे उगऊं नेदी सामर्थ्यसवितीं । निशाचरतमनाशिनी ॥ ४ ॥ ऐसे बोल बोले महाशक्ती । आली रणभूमी भोंवती - चौभुजांची आकृती । धरती जाली भ्यासूर ॥ ५ ॥ पाशांकुश धनुष्यबाण - करीं वसवी तों रणस्फुरण । पातलें तें वज्रठाण । मांडोनियां ठाकली ॥ ६ ॥ मग संहारवन्हीची ज्वाळा । दीर्घ वाढली अंतराळा । राक्षसकुळप्रळयजळा । शोषावया लागोनी ॥ ७ ॥ ब्रह्मांडाशीं महदाकाश । गिळी ऐसा अद्भुत वेश । देखोनी त्रास पावे शेष । सुरवर चळचळा कांपती ॥ ८ ॥ शतमुख लक्षुनीयां सन्मुख । कार्मुकीं एक ची सायक । लाउनी सोडितां एक एक । प्रसवुनी जाले शतवरी ॥ ९ ॥ झगटोनी शतकंदरीं । शिरें उडविलीं गगनोदरीं । गरगरां भोंवोनी अंबरीं । पुनरपी पाडिला अवनिये ॥ १० ॥ चाप मंत्रोनी यंत्रगोळ । उलटोनी केलें एक मौळ । पडतां राक्षस प्राण जळ । आटोनी गेलें निःशेष ॥ ११ ॥ भ्यासूर राक्षस कलेवर । अंकुशें केलें शत जर्जर । अंगलंग निशाचर । मारूनी केले निर्बीज ॥ १२ ॥ मायापुरीं अक्षोभजळें । पोशिलीं होतीं शतमुखकमळें । तीं चापशरकरांगुळें । सीतादेवी धुंडाळी ॥ १३ ॥ अंबरीं तोषोनी सुरवर । भूतळीं सांडिती पुष्पभार । सकळां मुखीं जयजयकार । घोष झाला ते काळीं ॥ १४ ॥ मग जनकजा परब्रह्मशक्ती । परिमार्जुनी दीर्घाकृती । येउनीयां पूर्वस्थितीं । रघुनाथ अंकीं आरूढली ॥ १५ ॥

---

५०. सविता=सूर्य. ५१. कार्मुक=धनुष्य. ५२. सायक=बाण. ५३. अंबर=आकास. ५४. अवनि=पृथ्वी. ५५. कलेवर=शरीर.

भूरमा गंगा विशाळरूप । उपमा येतां दिसे स्वल्प । योगमायेची लीला अमुप । ब्रह्मादिकां नानुमाने ॥ १६ ॥ विशाळ रूप नग अनेक । आटोनी पूर्वाकृती कनक । सीता होतां रविकुळटिळक । लंकापुरीं चालिले ॥ १७ ॥ कपीतनुजाहाजीं सहपरिवार । बैसतां ची जलधिजावर । आज्ञावातें करूनी शीघ्र । मार्ग अंबुधी लंघिला ॥ १८ ॥ हनुमंतें चरणमंदरगिरी । वंदुनी श्रीराम आज्ञा शिरीं । लंकाक्षीराब्धीच्या तीरीं । उचलोनियां ठेविला ॥ १९ ॥ एका पदें लंकाद्वारीं । कपी प्रविष्ट जालिया वरी । तळीं उतरोनी समस्त वीरीं । पौंड्रक आणिला धरोनी ॥ २० ॥ त्याचा करावा जों घात । तंव तो म्हणे मी शरणागत । हें ऐकोनी जनकजाकांत । राक्षसातें रक्षीत ॥ २१ ॥ पितामहबंधु अनुदिन । होउनी पाळी आमुच्या वचना । हें ऐकोनी श्रीरघुनंदना । पौंड्रक नमी सद्भावें ॥ २२ ॥ अवलोकोनी कृपादृष्टी । बिभीषण स्थापिला राज्यपीठीं । येरीं जोडिल्या करसंपुटीं । राघवा नमिलें साष्टांगीं ॥ २३ ॥ मग परिवारेंशीं कौशल्यातनय । वळंघे कापिकायाहय । अयोध्यापुरीं वेगीं जाय । निमिषार्ध न लागतां ॥ २४ ॥ कपिचरण उभयसरिता । शरयूतीरीं संग होतां । अवलोकोनी त्रिवेणी सरिता । रामसेना उतरली ॥ २५ ॥ जिरउनी ब्रह्मद्रोही सर्व । हनुमंत आला यथापूर्व । आज्ञा घेऊनीयां सर्व । जाते जाले स्वस्थळा ॥ २६ ॥ श्रीराम प्रवेशले राउळ । होता जाला प्रातःकाळ । स्नान करूनी उतावेळ । जप जाप्य कर्म स्थापिलें ॥ २७ ॥ पंक्ती घेउनी द्वीजोत्तमासी । साधनी साधली द्वादशी। भोजन करूनी सुखैकराशी । सिंहासनीं बैसले ॥ २८ ॥ श्रीरामप्रतिज्ञा द्राक्षावल्ली । कपितनुमंडपीं विस्तारली । शक्ति सामर्थ्य पीयूष फळीं । सत्कीर्तिघोंस प्रसवली ॥ २९ ॥ हनुमंतनाटकींची कथा । महाराष्ट्रभाषा यथार्थ उलथा। विश्वंभर जाला वक्ता । मुक्तेश्वर अनुवादे ॥ १३० ॥ इति श्रीहनुमंतनाटकांतर्गत शतमुखरावणमर्दन संपूर्ण ॥



अनुक्रमणिका

पांडुरंगकृत नारायणराव पेशवे यांचें चरित्र.* (ओवीबद्ध.)

वदूनी आधीं श्रीगजानन। चौदा विद्यांचें जें निधान। हरिहर ब्रह्मा चतुरानन। नमन करितो तयांचे ॥ १ ॥ पेशव्यांचे वंशीं वीर। एका पेक्षां एक धीर। धीर मानव वीर। क्षत्रिय ऐसे जन्मले ॥ २ ॥ बाजीराव मोहरा सुंदर। चिमाजी आप्पा सहोदर। मोठा कठीण काहार। राज्य केलें वक्रानें ॥ ३ ॥ त्याचे पुत्र धुरंधर। नाना भाऊ बंधु थोर। अवतरले जगदीश्वर। गोब्राम्हणरक्षणार्थ ॥ ४ ॥ मन्मथ स्वरूप रवितुल्य। दान धर्म कनकातुल्य। देवालयें आणि पूल। ठांयीं ठांयीं बांधिले ॥ ५ ॥ संतति संपत्ति आणि उल्हास। बहुतां परी भोग विलास। रिद्धिसिद्धिवाल्यास। उपमा द्यावी कोणती ॥ ६ ॥ बाजीराव याचा धाकटा सुत। त्याचें ऐकावें कौतुक। पहिल्यापासून प्रकत। होती ऐसी तयाची ॥ ७ ॥ विश्वासराव भाऊसाहेबास। ते हि राहिले पानपतास। त्याचे काळजीनें उदास। मन जाहलें बहुतांचें ॥ ८ ॥ सर्व संपत्ति करून त्यागास। नाना गेले कैलासास। राघोबा दादा त्या समयास। राज्यासनीं स्थापियले ॥ ९ ॥ माधवराव यांनीं केलें राज्य। नाना मागें साम्राज्य। शरीरभोगें केलें काज। म्हणोन देह त्यागिला ॥ १० ॥ राज्यकारभार चालवायासी। स्थापूनि नारायणरायासी। राघोबा दादा त्या समयासी। आणखी होते मुत्सदी ॥ ११ ॥ राव विष्णूचा अवतार। त्याचा पराक्रम फार। कलियुगीं साचार। महा दुष्ट जाणती ॥ १२ ॥ कैलासीं गेले माधवराव। त्यांचे मागें नारायणराव। त्यांचा ऐकावा अभिप्राय। जो कां सकळीक ॥ १३ ॥ अहो शिक्केकट्यार। दिल्हा राज्याचा अधिकार। वस्त्र भूषणें अलंकार। दिल्हीं पेशव्यांचीं ॥ १४ ॥ राज्य करी एक निष्ठ। जो कां असे कर्मनिष्ट। सभाश्रित पंडित शिष्ट। ब्राह्मण गृहीं असती ॥ १५ ॥ राज्यादिकांचा कारभार। सखाराम बापू कुलअखत्यार। हरिपंतावरी प्यार। तो कां मित्र जिवाचा

---

* ह्या ग्रंथाच्या दोन प्रति आमचे जवळ आहेत. पैकीं एक खर्चीं २७ बंदांवर लिहिलेली आहे व दुसरी काळ्या पातळ फुलस्केप कागदाच्या १७ बंदांवर लिहिलेली आहे. दोहींची लिपि मोडी असून बंदांच्या एका बाजूस मात्र लिहिलेलें आहे. खर्चीं बंदांवरची बखर शके १७६२ शार्वरी नाम संवत्सरीं फाल्गून वद्य १३ मंदवारीं तिसरे प्रहरीं लिहून समाप्त जाली असा तिचे शेवटीं लेख आहे. फुलस्केप बंदांवरची बखर शके १७८३ दुर्मती नाम संवत्सरीं श्रावण शु० १३ रविवारीं सायंकाळीं समाप्त जाली असा तिचे शेवटीं लेख आहे. हिचें हस्ताक्षर गणेश भिकाजी भुसकुटे राहणार मु० पुणें पेंठ शनिवार ओंकारेश्वरानजिक केळकरांचे वाड्यांत राहणार यांचें आहे. १. मन्मथ=मदन.

॥ १६ ॥ अहो नाना फडनीस । आले रायाचे मर्जीस । कारभारी वांकनीस । ज्याचा बंदोबस्त बहुत असे ॥ १७ ॥ हरिश्चंद्र जैसा वीर । तैसे ते कां सत्वधीर । जे कां उदार गंभीर । कर्णाचिये सारिखे ॥ १८ ॥ नित्य करिती दान धर्म । स्नानसंध्यादि षट्कर्म । काम क्रोधादि काम । ज्यांचे शरीरीं न राहे ॥ १९ ॥ अखंड देवाचें भजन । नित्य करिती विष्णू पूजन । शालिग्राम देवतार्चन । जो कां ब्राम्हणभक्त तो ॥ २० ॥ त्याचें स्वरूप सुंदर । जैसा उगवे भास्कर । मी वर्णूं कोठवर । जैसा दुसरा मन्मथ ॥ २१ ॥ तेंवी ही शोभा सुलक्षण । त्याची बुद्धि विलक्षण । करी ब्राम्हणसंरक्षण । आणखीं प्रजापालन तें ॥ २२ ॥ बाजीरायाचा पुत्र । तेणें केलें कल्हसूत्र । दादा जाणते सपुत्र । तपश्चर्येचे बळें ॥ २३ ॥ मग गेले आनंदवल्लीस । लागूनि लोकांचे बुद्धीस । नाहीं गेला तो सिद्धीस । मग त्यांचा मनसोबा ॥ २४ ॥ फौजा तमाम घरोन । माधवराव यासी बोलावून । युद्ध केलें दारूण । शेवटीं आलें अपयश ॥ २५ ॥ तेथें दगा देऊन । सरदार गेले पळून । किल्यावरते चढून । मग केली बळकटी ॥ २६ ॥ नाहीं कोणी दुसरा साह्य । तेथें न चाले उपाय । फत्ते केली लवलाय । किल्ल्याखालीं उतरविले ॥ २७ ॥ राव घेऊनि दादास । मग हो आले पुण्यास । आणूनि वाड्यामध्यें त्यांस । मग केली बळकटी ॥ २८ ॥ मनीं धरूनि तो च राग । केला संपत्तीचा त्याग । अनुष्ठान यथासांग । आराधना सूर्याची ॥ २९ ॥ पुत्र नानाचे जाण । त्यांचें ऐकावें वर्तमान । दोघे अवतार समान । जैसे रामकृष्ण ते ॥ ३० ॥ ज्याचा पुण्यप्रताप । सुटे बहुतांसी कांप । शरण गेलिया करिती माफ । त्याच्या दहशतीनें ॥ ३१ ॥ माधवरायाचें पुण्य । कोठें न पडे कांहीं न्यून । किती आठविती अझून । तैसा नाहीं होणार ॥ ३२॥ दुर्जन खळांते नासून । काया कष्ट ते सोसून । नाना गेल्या पासून । राज्य त्यानें राखिलें ॥ ३३ ॥ थेऊराचे मुक्कामास । बोलावूनि त्या दादास । दिल्हें हातीं रायास । राज्य सुखी करावें ॥ ३४ ॥ सर्व मुत्सदी मिळून । केलें बापूसी दिवाण । नारायणरायासी जाण । बापूसी फार निरविलें ॥ ३५ ॥ हें असे अज्ञान बाळ । तुम्ही करावा प्रतिपाळ । नानापरि सांभाळ । तुम्ही आधीं करावा ॥ ३६ ॥ रमाबाई वारंवार । निरवी दादासी फारफार । तुम्हाविण दुसरा आधार । नाहीं याजला कोठें तो ॥ ३७ ॥ सांगून गेले कैलासास । विसरून रायाचे दुःखास । त्याचे मागें नवमास । राज्य केलें चांगलें ॥ ३८ ॥ नारायणराव माधवराव । दोघे होते बंधु राव । त्यांचे दहशतीनें काय । फितूर कोणाचा न चाले ॥ ३९ ॥

२. षट्कर्मे=अध्ययन, अध्यापन, दान, प्रतिग्रह, यजन, याजन हीं सहा कर्मे. ३. भास्कर=सूर्य.

राव वर्तो गेल्यावर । नाहीं दुसरा पाठीवर । राहिला एक संवत्सर । ज्यांचें वय लहान तें ॥ ४० ॥ राव विनवी दादास । आतां सोडूनि गंगास । राज्य आणूं रंगास । तुम्ही आम्ही मिळून ॥ ४१ ॥ न करावें अनुचित । तुम्ही आम्ही एक चित्त । करून आपलें स्वहित । दोघे असूं एक मतें ॥ ४२ ॥ ऐसा सांगूनि अभिप्राय । गंगापुरा गेले राय । तरी दादाचा हा भाव । राज्य मी च करावें ॥ ४३ ॥ मग रचून फितुरास । कागद पाठविले हैदराबादेस । ती तों बातमी रायास । अवघी कळली यथास्थित ॥ ४४ ॥ जाहाला चित्ताचा विक्षोभ । पुण्यास आले ताबडतोब । मनीं धरूनि तो च क्षोभ । बंदोबस्ती केली ती ॥ ४५ ॥ तें तों विघ्न निवारून । बंदोबस्ती हो करून । फितुरवाले धरून । किल्ल्यावरती घातले ॥ ४६ ॥ नाहीं केला विवेक । करूनि कारखाना एक । सभोंवते गारदी लोक । खडे पाहरे करविले ॥ ४७ ॥ क्रोधें आकांतून जिवास । दादा करी उपवास । खेद जाणून चित्तास । तपश्चर्या केली ती ॥ ४८ ॥ तपश्चर्या अनिवार । केली दादांनीं फार फार । म्हणती हा शिव अवतार । दादा तो कां क्षोभला ॥ ४९ ॥ तप केलें भोगून क्लेश । नाहीं पापाचा लवलेश । पुण्य जाहलें विशेष । संकट पडलें देवाला ॥ ५० ॥ होता दादाचा हेत । राज्य करीन हाच बेत ॥ म्हणोन देवानें हा हेत । त्याचा तो कां पुरविला ॥ ५१ ॥ भोगूनियां तपास । कैसें करविलें पापास । ब्रह्महत्यादि दोषास । त्याचे मागें लाविलें ॥ ५२ ॥ देव मोठा चतुर । कैसा करविला फितुर । लिहून आपलें स्वदस्तूर । दिल्हे कागद दादांनीं ॥ ५३ ॥ मोक्षपद प्राप्त त्यास । नऊ लक्ष रुपये पगार गारद्यांस । आणखी देऊन किल्ल्यास । केले ते कां संतुष्ट ॥ ५४ ॥ देऊन रुपये केले संतुष्ट । जे कां मिळोन खळ दुष्ट । कैसी पडली ही जूट । ऐसे महा घातकी ॥ ५५ ॥ खरगसिंग जमादार । जुना चाकर करार । सुमेरसिंग निर्धार । महा खळ दुरात्मा ॥ ५६ ॥ गारदीयांचा कुळअखत्यार । महंमद इसफ सरदार । आणखी तुळाजी पवार । तो कां त्यांसी मिळाला ॥ ५७ ॥ ज्याचें खादलें अन्नास । फिरून पडले हो त्यास । जन्मोजन्मीं नरकवास । कदाकाळीं चुकेना ॥ ५८ ॥ असे गारदी महा खळ । कैसा साधूनियां वेळ । जैसे ते काग तात्काळ । तैसे ते कां धांवले ॥ ५९ ॥ सकाळीं राघोजी आंग्र्यास । गेले होते भेटावयास । दोन घटका दिवसास । गेले होते स्वारीला ॥ ६० ॥ आले त्यास भेटून । देवांचें दर्शन घेऊन । आले पर्वतीहून । लवलाहें वाड्यांत ॥ ६१ ॥ उशीर जाहला स्नानास । लौकर बसले भोजनास । मेजवानी गोसाव्यांस । उद्यां करूं म्हणोन ॥ ६२ ॥ जेवते वेळेस गुणगुण । कळली राया लागोन । हरिपंताला बोलावून । म्हणती आणावें मनास ॥ ६३ ॥ बोले हरिपंत

उत्तर । जेऊनियां आलिया नंतर । गोष्ट गेली आळसावर । नाहीं केला शोध तो ॥ ६४ ॥ जाणून विकल्प चित्तांत । राव गेले महालांत । परी लिहिलें प्रारब्धांत । कदां काळीं चुकेना ॥ ६५ ॥ पुरती बातमी घेऊन । राव निजले जाऊन । तुळाजीनें जाऊन । गारद्यांस कळविलें ॥ ६६ ॥ अशी सांगूनिया खबर । उठा म्हणती लवकर । तुमचा फितूर सविस्तर । कळला आहे वाड्यांत ॥ ६७ ॥ लाग करा अशांत । नाहीं तर पडाल फाशांत । अवध्या गोष्टीं तशांत । त्या ही जाहल्या अनुकूळ ॥ ६८ ॥ घेऊन सामान खबरदार । जाहले गारदी तयार । सुमेरसिंग जमादार । तो कां पुढें चालला ॥ ६९ ॥ जाहले गारदी उतावीळ । होती जेवावयाची वेळ । दिल्ली दरवाज्याजवळ । येऊन ते कां ठेपले ॥ ७० ॥ चौकीदार होते दरवाज्यांत । नका जाऊं म्हणती वाड्यांत । हजीरी साठीं आम्ही आंत । जातों असें बोलले ॥ ७१ ॥ जाऊं न देती चौकीदार । तेथें उपसोनियां तरवार । बुधसिंग जमादार । तो कां तेथें तोडिला ॥ ॥ ७२ ॥ ऐसी देखून मारामार । पळाले ते कां चौकीदार । आला गारद्यांचा भार । जिकडे तिकडे पळाले ॥ ७३ ॥ ठीक दोन प्रहरांत । करोनियां विश्वासघात । गारदी शिरले वाड्यांत । नाहीं खबर कोणासी ॥७४॥ हत्ती आंत यावयास । मोठा उंच करावयास । म्हणोन पाडिलें दरवाज्यास । रायानीं तो कां ऐका हो ॥ ७५ ॥ त्या दरवाज्यावरून । गारदी गेले चढून । सफेलीवर चढून । वाडा तो कां बळकाविला ॥ ७६ ॥ गारदी मोठे अनिवार । करूं लागले मारामार । सन्मुख भेटला तो ठार । जिवें मारूं लागले ॥ ७७ ॥ इच्छारामपंत पागा हुजुर । जो कां अवध्यांत महाशूर । येत होता काम जरूर । रायापाशीं जाण तो ॥ ७८ ॥ तुळाजी बोले गारद्यांस । मारा रे या गुलामास । कैसी करूणा देवास । नाहीं आली तयाची ॥ ७९ ॥ हाणूनियां तरवार । होता गाईचा आधार । म्हणूनियां आड मोहरे । तेथें तरी वांचेना ॥ ८० ॥ नाहीं पाहिलें विचारून । जिवें गाईस मारून । तेथें पाडिला तोडून । इच्छाराम पंत तो ॥८१ ॥ मोठी गडबड देखून । गारदी आले थाटून । आबाजीपंत उठोन । गेला कवाडें लावावया ॥ ८२ ॥ गारदी बोले दीन् दीन् । कवाडें लावितां तोडीन । आली वेळ कठीण । ठार तेथें पाडिला ॥ ८३ ॥ नवल जाहलें विख्यात । मारामारी वाड्यांत । खबर दिवाणखान्यांत । गेली रायापाशीं ती ॥ ८४ ॥ उठा म्हणती रायास । नाहीं वाट जाण्यास । गारदी आले मारावयास । गारदी आले चहूंकडे ॥ ८५ ॥ जवळ नाहीं चोपदार । नव्हती एक ही तरवार । चापाजी खिसमतगार । होता जवळ एक तो ॥ ८६ ॥ रायाला तो नाहीं धीर । पडली मोठी फिकीर । नव्हते सदर बारगीर । केले दूर बापूंनीं ॥ ८७ ॥ होता डोईस फेटा ।

यावत्क्षणं क्षणार्द्धं स्वरूपपरिचिंतनं क्रियते ॥
तावद्दक्षिणकर्णे त्वनाहतः श्रूयते शब्दः ॥ १ ॥
सिद्धारंभस्थिरता विश्रमविश्वासबीजशुद्धानाम् ॥
उपलक्षणं हि मनसः परमं नादानुसंधानम् ॥ २ ॥
चित्तं विषयोपरमाद्यथा यथा याति नैश्चल्यम् ॥
वेणोरिव दीर्घतरस्तथा तथा श्रूयते नादः ॥ ३ ॥
भेरीमृदंगशंखाद्याहतनादे मनः क्षणं रमते ॥
किंपुनरनाहतेऽस्मिन् मधुमधुरेऽखंडिते स्वच्छे ॥ ४ ॥
नादाभ्यंतर्वर्ति ज्योतिर्यद्वर्तते हि चिरम् ॥
तत्र मनो लीनं चेन्नपुनः संसारबंधाय ॥ ५ ॥
परमानंदानुभवात्सुचिरं नादानुसंधानात् ॥
श्रेष्ठश्चित्तलयोऽयं सत्स्वन्यलयेष्वनेकेषु ॥ ६ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यवि० प्रबोधसुधाकरे नादानुसंधानप्रकरणं त्रयोदशम् ॥ १३ ॥

संसारतापतप्तं नानायोनिभ्रमात्परिश्रांतम् ॥
लब्ध्वा परमानंदं न चलति चेतः कदा क्वापि ॥ १ ॥
अद्वैतानंदभरात्किमिदं कोऽहं च कस्याहम् ॥
इति मंथरतां यातं यदा तदा मूर्च्छितं चेतः ॥ २ ॥
चिरतरमात्मानुभवादात्माकारं प्रजायते चेतः ॥
सरिदिवसागरयाता समुद्रभावं प्रयात्युच्चैः ॥ ३ ॥
आत्मन्यनुप्रतिष्ठं चित्तं नापेक्षते पुनर्विषयान् ॥
क्षीरादुद्धृतमाज्यं यथा पुनः क्षीरतां न यातीह ॥ ४ ॥
दृष्टौ द्रष्टरि दृश्ये यदनुस्यूतं भानमात्रं स्यात् ॥
तत्रोपक्षीणं चेच्चेतस्तन्मूर्च्छितोभवति ॥ ५ ॥
यातः स्वसंमुखत्वं दङ्मात्रं वा यदा तदा भवति ॥
दृश्यद्रष्टृविभेदो ह्यसंमुखेऽस्मिन्न तद्भवति ॥ ६ ॥
एकस्मिन् दङ्मात्रे त्रेधा द्रष्ट्रादिकं हि समुदेति ॥
त्रिविधे तस्मिन् लीने दङ्मात्रमवशिष्यते पश्चात् ॥ ७ ॥
दर्पणतः प्रांक् पश्चादस्ति मुखत्वं तदाभासे ॥

---

५०. अनाहतः=विनाऽऽघातमुत्पन्नः. ५१. उपलक्षणम्=लक्षणम्, ज्ञापकम्. ५२. उपरमः=विरक्तता, त्यागः. ५३. अखंडितः--अविच्छिन्नः, अविरतः. ५४. स्वच्छः=स्पष्टः. ५५. अद्वैतानंदः=अद्वितीयानंदः, परमानंदः. ५६. अनुप्रतिष्ठम्=प्रतिष्ठितम्, स्थिरीभूतम्. ५७. प्राक्=पुरतः.

आदर्शेऽपि च नष्टे मुखमस्ति मुखे तथैवात्मा ॥ ८ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचिते प्रबोधसुधाकरे मनोलयप्रकरणं चतुर्दशम् ॥ १४ ॥

माधुर्यं गुडपिंडे यत्तस्यांशेऽणुमात्रेऽपि ॥
एवं न पृथग्भावो गुडत्वमधुरत्वयोरस्ति ॥ १ ॥
अथवा न भिन्नभावः कर्पूरामोदयोरेवम् ॥
आत्मस्वरूपमनसां पुंसां जगदात्मतां याति ॥ २ ॥
यद्ज्ञानानुभवः स्यान्निद्रादौ जागरस्यांते ॥
अंतः स चेत्स्थिरः स्यात्तदाश्नुत अद्वयानंदम् ॥ ३ ॥
अतिगंभीरेऽपारे ज्ञानचिदानंदसागरे स्फारे ॥
कर्मसमीरणतरला जीवतरंगावलिः स्फुरति ॥ ४ ॥
खरतरकरैः प्रदीप्तेऽभ्युदिते चैतन्यतिग्मांशौ ॥
स्फुरति मृषैव समंतादनेकविधजीवमृगतृष्णा ॥ ५ ॥
अंतरदृष्टे यस्मिन् जगदिदमारात्परिस्फुरति ॥
दृष्टे यस्मिन् सकृदपि विलीयते क्वाप्यसद्रूपम् ॥ ६ ॥
बाह्याभ्यंतरपूर्णः परमानंदार्णवे निमग्नो यः ॥
चिरमाप्लुत इव कलशो महाह्रदे जन्हुकन्यायाः ॥ ७ ॥
संपूर्णावरणांबुतैलनिवहे ब्रह्मांडभांडोदरे
सूत्रे सत्त्रिगुणात्मके समुदिते शाश्वत्परंज्योतिषः ॥
अज्ञानांधतमिस्रवारणपटौ बोधप्रदीपोदये
शुद्धज्ञानवतां पतत्यनुदिनं चेतः पतंगा इव ॥ ८ ॥
पूर्णात्पूर्णतरे परात्परतरेऽप्यज्ञानपारे हरौ
संवित्स्फारसुधार्णवे विरहिते वीचीतरंगादिभिः ॥
भास्वत्कोटिविकाशसोज्ज्वलदिगाकाशावकाशांतरे
आनंदैकरसे निमग्नमनसां तत्त्वं न चाहं जगत् ॥ ९ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यवि० प्रबोधसु० आत्मब्रह्मैक्यत्वनिरूपणं प्रकरणं पंचदशम् ॥ १५ ॥

चित्ते सत्त्वोत्पत्तौ तडिदिव बोधोदयो भवति ॥
तर्ह्येव स स्थिरः स्याद्यदि चित्तं शुद्धिमुपयाति ॥ १ ॥
शुध्यति हि नांतरात्मा कृष्णपदांभोजभक्तिमृते ॥
वसनमिव क्षीरोदैर्भक्त्या प्रक्षाल्यते चेतः ॥ २ ॥

---

५८. प्रतिमुखम्=मुखप्रतिबिम्बम्. ५९. आमोदः=सुगंधः. ६०. स्फारः=महान्, विस्तीर्णः. ६१. तरला=चंचला. ६२. खरः=तीक्ष्णः प्रखरः. ६३. तिग्मांशुः=सूर्यः. ६४. मृगतृष्णा=मृगजलम्.

यद्वद्दृढमलादर्शो सुचिरं भस्मादिना शुद्धे ॥
प्रतिफलति वक्त्रमुच्चैः शुद्धे चित्ते तथा ज्ञानम् ॥ ३ ॥
ज्ञानं तत्र हि बीजं हरिभक्ता ज्ञानिनो ये स्युः ॥
मूर्तं चैवामूर्तं द्वेधा च ब्रह्मणो रूपम् ॥ ४ ॥
इत्युपनिषत्तयोर्वा द्वौ भक्तौ भगवदुपदिष्टौ ॥
क्लेशादक्लेशाद्वा मुक्तिः स्यादेतयोर्मध्ये ॥ ५ ॥
स्थूला सूक्ष्मा चेति द्वेधा हरिभक्तिरुद्दिष्टा ॥
प्रारंभे स्थूला स्यात् सूक्ष्मा तस्याः सकाशाच्च ॥ ६ ॥
स्वाश्रम[६५]धर्माचरणं कृष्णप्रतिमोत्सवो नित्यम् ॥
विविधोपचारकरणैर्हरिदासैः संगमः शश्वत्[६६] ॥ ७ ॥
कृष्णकथासंश्रवणे महोत्सवः सत्यवादश्च ॥
परयुवतौ द्रविणे वा परापवादे पराङ्मुखता ॥ ८ ॥
ग्राम्यकथा[६७]सूद्वेगः सुतीर्थगमनेषु तात्पर्यम्[६८] ॥
यदुपति[६९]कथावियोगे व्यर्थं गतमायुरिति चिंता ॥ ९ ॥
एवं कुर्वति भक्तिं कृष्णकथानुग्रहोत्पन्ना ॥
समुदेति सूक्ष्मभक्तिर्यस्यां हरिरंतराविशति ॥ १० ॥
स्मृतिसत्पुराणवाक्यैर्यथा श्रुतायां हरेर्मूर्तौ ॥
मानसपूजाभ्यासो विजन[७०]निवासेऽपि तात्पर्यम् ॥ ११ ॥
सत्यं समस्तजंतुषु कृष्णस्यावस्थितेर्ज्ञानम् ॥
अद्रोहो भूतगणे ततस्तु भूतानुकंपा[७१] स्यात् ॥ १२ ॥
प्रमित[७२]यदृच्छालाभे संतुष्टिर्दारपुत्रादौ ॥
ममताशून्यत्वमतो निरहंकारत्वमक्रोधः ॥ १३ ॥
मृदुभाषिता प्रसादो निजनिंदायां स्तुतौ समता ॥
सुखदुःखशीतलोष्णद्वंद्व[७३]सहिष्णु[७४]त्वमापदो न भयम् ॥ १४ ॥
निद्राहारविहारेष्व[७५]नादरः संगराहित्यम् ॥
वचनेऽप्यनवकाशो नृहरिस्मरणेन शाश्वती शांतिः ॥ १५ ॥
केनापि गीयमाने हरिगीते वेणुनादे वा ॥
आनंदाविर्भावाद्युगपत्स्यात्सात्विकोद्रेकः ॥ १६ ॥

---

६५. आश्रमाः=ब्रह्मचर्यादयः चत्वारः. ६६. शश्वत्=निरंतरम् ६७. ग्राम्यकथा=ग्राम्य-गोष्ठी. ६८. तात्पर्यम्=तत्परता. ६९. यदुपतिः=कृष्णः. ७०. विजनम्=एकांतः. ७१. अनुकंपा=दया. ७२. प्रमितम्=अल्पम्. ७३. द्वंद्वम्=विरुद्धधर्मि युग्मम्. ७४. सहिष्णुत्व-म्=सहनशीलत्वं. ७५. अनादरः=अनासक्तिः.

तस्मिन्ननुभवति मनः प्रगृह्यमाणं परात्मसुखम् ॥
स्थिरतां याते तस्मिन् याति मदोन्मत्तदंति[७६]दशाम् ॥ १७ ॥
यश्छेत्तुं समुपागतोस्त्यथ पुनः संवर्धितो येन वा
नानोपायशतैस्तयोरपहरत्यार्तिं तरुश्छायया ॥
पुष्पैर्वा मधुपल्लवैः फलभरैर्यद्वत्तथा ज्ञानवान्–
शांतो भूतसुहृत्तमः सुमतिमान्मित्रेष्वमित्रेष्वपि ॥ १८ ॥
जंतुषु भगवद्भावं भगवति भूतानि पश्यति क्रमशः ॥
एतादृशी दशा चेत्तदैव हरिदासवर्यः स्यात् ॥ १९ ॥
इति श्रीमच्छंकराचार्यवि० प्रबोध० द्विधाभक्तिनिरूपणं प्र० षोडशम् ॥ १६ ॥
यमुनातटनिकटस्थितवृंदावनकानने रम्ये ॥
कल्पद्रुमतलभूमौ चरणं चरणोपरि स्थाप्य ॥ १ ॥
तिष्ठंतं घननीलं स्वतेजसा भासयंतमिह विश्वम् ॥
पीतांबरपरिधा[७७]नं चंदनकर्पूरलिप्तसर्वांगम् ॥ २ ॥
आकर्णपू[७८]रनेत्रं कुंडलयुगमंडितश्रवणम् ॥
मंदस्मितमुखकमलं सकौस्तुभोदारमणिहारम् ॥ ३ ॥
वलयांगुलीयकाद्यानुज्वलयंतं स्वलंकारान् ॥
गलविलुलितवनमालं स्वतो[७९]दरे न्यस्तकलिकालम् ॥ ४ ॥
गुञ्जारवालिकलिकं गुञ्जापुञ्जान्विते मुकुटे ॥
भुञ्जानं सह गोपैः कुञ्जांतर्वर्तिनं हरिं स्मरत ॥ ५ ॥
मंदारपुष्पवासैर्मंदानिलसेवितं परानंदम् ॥
मंदाकिनीधृ[८०]पादं परमानंदप्रदं महापुरुषम् ॥ ६ ॥
सुरभीकृतदिग्वलयं सु[८१]रभीशैरावृतं परितः ॥
सुरभीतिक्षपणमि[८२]हासुरभीमं यादवं नमत ॥ ७ ॥
कंद[८३]र्पकोटिसुभगं वाञ्छितफलदं दयार्णवं कृष्णम् ॥
त्यक्त्वा कमन्यविषयं नेत्रयुगं द्रष्टुमुत्सहति ॥ ८ ॥
पुण्यतमामतिसुरसां मनोभिरामां हरेः कथां त्यक्त्वा ॥
श्रोतुं श्रवणद्वंद्वं ग्राम्यकथास्वादरं वहति ॥ ९ ॥
दौर्भाग्यमिंद्रियाणां कृष्णे विषयेषु सत्सु सर्वेषु ॥

---

७६. दन्ती=गजः. ७७. पीतांबरपरिधानं=पीतांबरं परिदधानं. ७८. आकर्णपूरनेत्रं=आकर्णपर्यंतं नेत्रे यस्य तं. ७९. तोडरं=' तोरडो ' इति महाराष्ट्र भाषायाम्. ८०. मंदाकिनीधृपादं=स्वर्णदीं धारयंतौ चरणौ यस्य तं ८१. सुरभीशैः=देवानां ईशैः. ८२. सुरभीतिक्षपणं=देवानां भयस्य नाशकं. ८३. कंदर्पः=मदनः.

क्षणिकेषु पापकरणेष्वपि सज्जंतेऽन्यविषयेषु ॥ १० ॥

इति श्रीमच्छंक० प्रबो० ध्यानविधिप्रकरणं सप्तदशम् ॥ १७ ॥

श्रुतिभिर्महापुराणैः सगुणगुणातीतयोरैक्यम् ॥
यत्प्रोक्तं गूढतया तदहं वक्ष्येऽतिविषदार्थम् ॥ १ ॥
प्रेयः पुत्राद्वित्तात्प्रेयोन्यस्माच्च सर्वस्मात् ॥
अंतरतरोयमात्मेत्युपनिषद्[८४]भिः सत्यता महिता ॥ २ ॥
भूतेष्वंतर्यामी ज्ञानमयः सच्चिदानंदः ॥
प्रकृतेः परः परात्मा यदुकुलतिलकः[८५] स एवायम् ॥ ३ ॥
वक्षसि पदा जघान[८६] श्रीवत्सः श्रीपतेस्तु किं द्वेष्यः ॥
भक्तानामसुराणामन्येषां वा फलं सदृशम् ॥ ४ ॥
तस्मान्न कोपि शत्रुर्नो मित्रं नाप्युदासीनः ॥
नृहरेः सन्मार्गस्थः सफलः शाखीव[८७] यदुनाथः ॥ ५ ॥
लोहशलाकानिवहैः[८८]स्पर्शाश्मनि[८९] भिद्यमानेऽपि ॥
स्वर्णत्वमेतिलोहं द्वेषादपि विद्विषां तथा प्राप्तिः ॥ ६ ॥

इति श्रीमच्छंक० प्रबो० सगुणनिर्गुणैक्यप्र० अष्टादशम् ॥ १८ ॥

आश्रितमात्रं पुरुषं स्वाभिमुखं कर्षति श्रीशः ॥
लोहमपि चुंबकाश्मा सम्मुखमात्रं जडं यद्वत् ॥ १ ॥
अयमुत्तमोऽयमधमो जात्या रूपेण संपदा वयसा ॥
श्लाघ्योऽश्लाघ्यो वेत्यं नवेत्ति भगवाननुग्रहावसरे ॥ २ ॥
अंतस्थभावभोक्ता यतोंतरात्मा यथा मेघः ॥
खदिरश्चंपक इति वा प्रवर्षणे किं विचारयति ॥ ३ ॥
यद्यपि सर्वत्र समस्तथापि नृहरिर्निजाश्रिते पुरुषे ॥
ममताभिमानमुच्चैर्वहति विवस्वान्[९०]यथोत्पले[९१] जगति ॥ ४ ॥
साक्षान्न किमपि दत्ते न वदति मिष्टं तथाप्येते ॥
भक्ताः परमानंदे रमन्ति सदयावलोकेन ॥ ५ ॥
सुतरामनन्यशरणाः क्षीराद्याहारमंतरा यद्वत् ॥
केवलया स्नेहदृशा कूर्मीतनयाः[९२] प्रजीवन्ति ॥ ६ ॥
यद्यपि गगनं शून्यं तथापि जलदोऽमृतांशु[९३]रूपेण ॥

---

८४. उपनिषद्=वेदान्तः. ८५. यदुकुलतिलकः=यादवकुलश्रेष्ठः. ८६. जघान=ताडितवान्. ८७. शाखी=वृक्षः. ८८. लोहशलाकानिवहैः=लोहशलाकासमूहैः. ८९. स्पर्शाश्मन्='परीस' इति महाराष्ट्र भाषायाम्. ९०. विवस्वान्=वायुः. ९१. उत्पलम्=कमलम्. ९२. कूर्मी='कासवीण' इति महारा० भा०. ९३. अमृतांशुः=चन्द्रः.

चातकचकोरनाम्नोर्दृढभावात्पूरयत्याशाम् ॥ ७ ॥
तद्वद्व्रजतां पुंसां वाङ्मनसयोरगोचरोपीशः ॥
कृपया फलत्यकस्मात्सत्यानंदेन विपुलेन ॥ ८ ॥

इति श्रीमच्छंक० प्रबो० अनुग्रहप्रकरणं नवदशम् ॥ १९ ॥

मायाहस्तेऽर्पयित्वा भरणकृतिकृतेर्मोहशूलोद्भवं माम्
मातः कृष्णाभिधाने चिरसमयमुदासीनभावं गतासि ॥
कारुण्यैकाधिवासे सकृदपि वदनं नेक्षसे यन्मदीयम्
तत्सर्वज्ञे न कर्तुं प्रभवति भवती किंतु मूलस्य शांतिम् ॥ १ ॥
उदासीनः स्तब्धः सततमगुणः संगरहितो ॥
भवांस्तातः कांतः परमिह भवेज्जीवनगतिः ॥
अकस्मादस्माकं यदि न कुरुषे स्नेहमथतद्–
वहस्व स्वीयांस्तान्विमलजठरेऽस्मान्पुनरपि ॥ २ ॥
लोकाधीशे त्वयीशे किमिति भवभवा वेदनास्ता: श्रितानाम्
संकोचः पंकजानां किमिह समुदिते मंडले चंडरश्मेः ॥
भोगः पूर्वार्जितानां भवति भुवि नृणां कर्मणां चेदवश्यम्
तन्मे दुष्टैरदुष्टैर्ननु दनुजरिपो ह्यूर्जितं निर्जितं तत् ॥ ३ ॥
नित्यानंदसुधोदधेरधिगतः सन्नीलमेघः सता--
मौत्कंठ्यप्रबलप्रभंजनभरैराकर्षितो वर्षति ॥
विज्ञानामृतमद्भुतं निजवचोधाराभिरारादिदम्
चेतश्चातकवन्न वाञ्छसि तृषाक्रांतोसि सुप्तोसि किम् ॥ ४ ॥
चेतश्चंचलतां विहाय पुरतः संधाय कोटिद्वयम्
तत्रैकत्र निधेहि सर्वविषयानन्यत्र च श्रीपतिम् ॥
विश्रांतिर्हितमप्यहो क्व नु तयोर्मध्ये तदालोच्यताम्
युक्त्या वानुभवेन यत्र परमानंदश्च तत्सेव्यताम् ॥ ५ ॥
काम्योपासनयेप्सितं फलमलं कांक्षन्तु केचिज्जनाः
केचित्स्वर्गमथापवर्गमपरे योगादियज्ञादिभिः ॥
अस्माकं यदुनायकांघ्रियुगुलध्यानावधानार्थिनाम्
किं लोकेन धनेन किं नृपतिना स्वर्गापवर्गैश्च किम् ॥ ६ ॥
परोपकारार्थमुदाहृतेन यद्वाग्विसर्गेण रसोज्ज्वलेन ॥

---

१४. अधिवासः=भुवनं–आलयः. १५. संधाय=अनुलक्ष्य. १६. कोटिद्वयम्=पक्षद्वयं.
१७. अपवर्गः=मोक्षः. १८. अवधानं=लक्षं. १९. विसर्गः=उत्पत्तिः, प्रकाशः.

शब्दाभिधं ब्रह्म यतः प्रवृत्तं स प्रीयतां यादवराजसिंहः ॥ ७ ॥
इति श्रीमच्छंकराचार्यकृते प्रबोधसुधाकरे प्रकरणम् विंशम् ॥ २० ॥
इति श्रीमच्छंकराचार्यकृतः प्रबोधसुधाकरः समाप्तः

अथ वेदांतसारः

कस्ते बोद्धुं प्रभवति परं देवदेव प्रभावम्
यस्मादित्थं विविधरचना सृष्टिरेषा बभूव ॥
भक्तिग्राह्यस्त्वमिति भगवंस्त्वामहं भक्तिमात्रा-
त्स्तोतुं वांछाम्यतिमहदिदं साहसं मे सहस्व ॥ १ ॥
सर्वस्यानित्यत्वे सावयवत्वेन सर्वथा सिद्धे ॥
वैकुंठादिषु नित्यत्वमतिर्भ्रम एव मूढबुद्धीनाम् ॥ २ ॥
कुक्षौ स्वमातुर्मलमूत्रमध्ये स्थितिं तथा विट्कृमिदंशनं च ॥
तदीयकौक्षेयकवह्निदाहं विचार्य कोवा विरतिं न याति ॥ ३ ॥
स्वकायविण्मूत्रनिमज्जनं यच्चोत्तानगत्या शयनं तदार्तिः ॥
बालग्रहव्याहतिशालि शैशवं विचार्य कोवा विरतिं न याति ॥ ४ ॥
स्वीयैः परैस्ताडनमज्ञभावमत्यंतचापल्यमसत्क्रियां च ॥
कुमारभावे प्रतिषिद्धवृत्तिं विचार्य कोवा विरतिं न याति ॥ ५ ॥
मदोद्धतिं मान्यतिरस्कृतिं च कामातुरत्वं समयातिलंघनम् ॥
तां तां युवत्योदितदुष्टचेष्टां विचार्य कोवा विरतिं न याति ॥ ६ ॥
विरूपतां सर्वजनादवज्ञां सर्वत्र दैन्यं निजबुद्धिहैन्यम् ॥
वृद्धत्वसंभावितदुर्दशां तां विचार्य कोवा विरतिं न याति ॥ ७ ॥
पित्तज्वरार्शःक्षयगुल्मशूलश्लेष्मादिरोगोदिततीव्रदुःखम् ॥
दुर्गंधमस्वास्थ्यमनूनचिंतां विचार्य कोवा विरतिं न याति ॥ ८ ॥
यमावलोकोदितभीतिकंपं मर्मव्यथोच्छ्वासगतीश्च वेदनाम् ॥
प्राणप्रयाणे परिदृश्यमानां विचार्य कोवा विरतिं न याति ॥ ९ ॥

---

१००. यादवराजसिंहः=यदुकुलश्रेष्ठः श्रीकृष्णः. १. अनित्यत्वम्=नश्वरत्वम्. २. सावयवत्वम् अवयवसहितत्वम्. ३. सिद्धम्=प्रतिपादितं. ४. विरतिः=वैराग्यम्. ५. आर्तिः=दुःखम्. ६. बालग्रहव्याहतिशालि=केशग्रहणं ताडनं च ताभ्यां युक्तम्. ७. प्रतिषिद्धवृत्तिः=निषिद्धकर्मकरणेमनोवृत्तिर्यस्य. ८. मदोद्धतिः=उन्मत्तता. ९. समयातिलंघनम्=प्राप्तकालस्य उल्लंघनम्. १० हैन्यम्=हीनत्वम्. ११. सम्भावित=उत्पादित. १२. अर्शस्=अर्शोरोगः 'मूळव्याध' इति महाराष्ट्र भाषायाम्. १३. उदित=उत्पन्न.

अंगारनद्यां तपने च कुंभीपाके च वीच्यामसिपत्रकानने ॥
दूतैर्यमस्य क्रियमाणबाधां विचार्य कोवा विरतिं न याति ॥ १० ॥
पुण्यक्षये पुण्यकृतैर्नभस्थैर्निपात्यमानाञ्शिथिलीकृतांगान् ॥
नक्षत्ररूपेण दिवश्च्युतांस्तान् विचार्य कोवा विरतिं न याति ॥ ११ ॥
वाय्वर्कवह्नींद्रमुखान् सुरेंद्रानीशोग्रभीत्या व्यथितांतरंगान् ॥
विपक्षलोकैः परिभूयमानान् श्रुत्वात्र कोवा विरतिं न याति ॥ १२ ॥
श्रुत्वा निरुक्तं सुखतारतम्यं ब्रह्मादिमारभ्य महामहीशम् ॥
औपाधिकं तत्तु न वास्तवंचेत्यालोच्य कोवा विरतिं न याति ॥ १३ ॥
सालोक्यसामीप्यसरूपतादिभेदस्तु सकर्मविशेषसिद्धः ॥
न कर्मसिद्धस्य तु नित्यतेति विचार्य कोवा विरतिं न याति ॥ १४ ॥
यत्रास्ति लोके गतितारतम्यमुच्चावचत्वान्वितमत्र तत्कृतम् ॥
यथेह तद्वत्खलु दुःखमस्तीत्यालोच्य कोवा विरतिं न याति ॥ १५ ॥
को नाम लोके पुरुषो विवेकी विनश्वरे तुच्छसुखे गृहादौ ॥
कुर्याद्रतिं नित्यमवेक्षमाणो वृथैव मोहान्म्रियमाणजंतून् ॥ १६ ॥
सुखं किमस्त्यत्र विचार्यमाणे गृहेषु वा योषिति वा पदार्थे ॥
मायातमोधीकृतचक्षुषो ये त एव मुह्यंति विवेकशून्याः ॥ १७ ॥
अविचारितरमणीयं सर्वमुदुंबरफलोपमं भोग्यम् ॥
अज्ञानामुपभोग्यं नतु तज्ज्ञानामुदुंबरं क्वापि ॥ १८ ॥
गतोऽपि तोये सुषिरं कुलीरो हातुं ह्यशक्तो म्रियते विमोहात् ॥
यथा तथा गेहसुखानुषक्तो विनाशमायाति नरो भ्रमेण ॥ १९ ॥
कोशक्रिमिस्तंतुभिरात्मदेहमावेष्ट्य चावेष्ट्य च गुप्तिमिच्छन् ॥
स्वयं विनिर्गंतुमशक्त एव ततस्तदंतर्म्रियतेऽवलग्नः ॥ २० ॥
यथा तथा पुत्रकलत्रमित्रस्नेहानुबंधैर्ग्रथितो गृहस्थः ॥
कदापि वा तान्परिभाव्य गेहान् गंतुं न शक्तो म्रियते मुधैव ॥ २१ ॥

---

१४. अङ्गारनदी=यमलोकप्रसिद्धा अंगारप्रचुरानदी. १५. वीचिः=नरकविशेषः. १६. असिपत्रकाननम्=यमलोकप्रसिद्धं खड्गरूपपर्णयुक्तवृक्षप्रचुरंवनम्. १७. विपक्षलोकः=शत्रुलोकः. १८. निरुक्तम्=अत्यन्तमुक्तम्. १९. तारतम्यम्=न्यूनाधिक्यम्. २०. औपाधिक=बाह्यप्रयोगजन्य. २१. वास्तवम्=यथार्थम् सत्यम्. २२. सालोक्यसामीप्यसरूपतादि=सलोकता, समीपता, सरूपता सायुज्यमित्येतन्मुक्तिचतुष्टयम्. २३. उच्चावचत्वम्=न्युनाधिक्यम्.

२४. रतिः=प्रीतिः. २५. सुषिरम्=बिलम्. २६. कुलीरः=‘खेकडा’ इति महाराष्ट्रभाषायाम्. २७. हातुम्=त्यक्तुम्. २८. कोशक्रिमिः=‘सुरवंट’ इति महा० २९. परिभाव्य=तिरस्कृत्य. ३०. मुधा=व्यर्थम्.

तत्कन्या गुणगणसंयुतापि किं मे
शूद्रे किं पचति वरान्नमत्ति विप्रः ॥ ४४ ॥
तातं वा गुरुमगुरुं नमामि विप्रम्
नान्यं तं दिविजमृते धरैकनाथम् ॥
एवं मे व्रतमिह तस्य भङ्ग ईष-
त्स्याच्चेत्किं द्विज भविता न वेद्मि सद्यः ॥ ४५ ॥
कब्जी तं नरवरमाह हे नरेंद्र
भङ्गस्ते न हि भविता व्रतस्य किंचित् ॥
सत्यं मे वचनमिदं न कापि चिन्ता
द्रष्टव्यो यवनपतिस्त्वया सकन्यः ॥ ४६ ॥
यास्यामि द्विज वचनात्तवेति विप्रः
श्रुत्वागाद्यवनवराधिपाधिवासम् ॥

महत्कृत्यमित्यत आह । तस्य कन्या गुणगणसंयुतापि मे किं न किंचिदित्यर्थः । तस्याः हीनजातित्वान्ममोपयोगो नास्तीत्यर्थः । तथा हि शूद्रे वरान्नं श्रेष्ठान्नं पचति सति । कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्यां प्राप्तायां न लोकेति निषेधात् कर्मत्वं । विप्रः ब्राह्मणः अत्ति भक्षयति किं । नेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तातमिति । अहमितिशेषः । तातं पितरं वा इत्यथवा गुरुं विद्वांसं अथवा अगुरुं अविद्वांसं विप्रं नमामि । अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुरिति भगवद्वचनादिति श्रुतिश्चात्र प्रमाणं नमोमहद्भ्य इत्यादि । धरतीति धरः कैलासः । पचाद्यच् । तस्य एकनाथः शिवः तं दिविजं ऋते देवं विना । सप्तम्यांजनेर्डः । प्रावृट्शरत्कालदिवां जे इत्यलुक् । यद्यपि पाणिनिमते ऋतेशब्दयोगे द्वितीया नास्ति तथापि ऋतयोगे द्वितीयापीति व्याकरणांतसूत्रात्साधुत्वं अत एव फलंति पुरुषाराधनमृते इत्यादि प्रयोगाः संगच्छंते । अन्यं न नमामि का कथा यवनस्येति भावः । यद्वा धरैकनाथं ऋते शिवं विना अन्यं दिविजं देवं न नमामि का कथा इतरस्येतिभावः । एवं मे व्रतं तस्य व्रतस्य ईषत् स्वल्पोपि भंगः स्याच्चेत् हे द्विज सद्यः किं भविता तन्न वेद्मि कोपावेशेन यवनं हनिष्यामि वा त्वां हनिष्यामि वा यवनो मां हनिष्यतीति किमपि न जाने इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

कब्जीति । हे नरेंद्र ते व्रतस्य इतराप्रणमनरूपस्य भंगः किंचित् अल्पोपि न भविता इदं मे वचनं सत्यं न तु प्रतारकं । अतः कापि चिंता नास्ति । अतः त्वया यवनपतिः सकन्यः द्रष्टव्यः इति कब्जी तं नरवरं शंभुभूपं आह ब्रूते ॥ ४६ ॥

यास्यामीति । हे द्विज तव वचनात् वचनं श्रुत्वा यास्यामि त्वदीये वचने भारं दत्त्वेत्यर्थः । ल्यब्लोपेपंचमी । विप्रः कब्जी इति अनेन प्रकारेण श्रुत्वा यवनवरा-

तद्वृत्तं निखिलमुवाच तत्पुरस्ता-
द्विप्रोऽसौ श्रवणपरे जने तदीये ॥ ४७ ॥
सन्नत्यां नृपतिदुराग्रहं च तस्मै
संवर्ण्य क्षणमवसत्स्वयं स तूष्णीम् ॥
वाक्यं तद्द्विजमुखनिर्गतं निशम्य
प्रावोचद्यवनवराधिपस्तदानीम् ॥ ४८ ॥
सन्नत्यामपि विहिता मया न सेत्थम्
योगोऽयं प्रणिधिनराधिगम्य एकः ॥
आस्ते तं किल विदधामि याहि दुष्टम्
शंभुं तं मम निकटे समानयाशु ॥ ४९ ॥
इत्थं तं वचनमुदीरयन्तमूचे[२७]
विप्रोऽसौ यवनपते समानयिष्ये ॥
तं शंभुं तव पुर इत्युदीर्य विप्र-
स्तत्कन्या निवसतिमेत्य वाचमाह[२६] ॥ ५० ॥
राजास्ते[२८] गुणगणसंयुतो बलिष्ठ-
स्तेजस्वी मदन इव स्वरूपशाली ॥

धिपस्य सार्वभौमस्य अधिवासं ययौ । असौ कब्जी तदीये यवनाधिपजने श्रवणपरे सति तत्पुरस्तात् तदग्रे निखिलं संपूर्णं तस्य नृपस्य वृत्तांतं उवाच राजवशीकरणादिकं सर्ववृत्तमकथयदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

सन्नत्यामिति । सः कब्जी सन्नत्यां सम्यक् नमस्कारे विषये नृपतेः शंभोर्यो दुराग्रहः तं तस्मै यवनेशाय संवर्ण्य कथयित्वा स्वयं तूष्णीं अवसत् । यवनपतिः तद्द्विजमुखनिर्गतं वाक्यं निशम्य श्रुत्वा तदानीं तस्मिन् काले वचः प्रावोचत् ॥ ४८॥

सन्नत्यामपीति । सन्नत्यामपि सम्यक् प्रणामे कृते सत्यपीत्यर्थः । मया सा सन्नतिः न विहिता इति इत्थं प्रणिधिनरैः गूढपुरुषैः अधिगम्यः ज्ञेयः । प्रणिधिर्गूढपुरुष इत्यमरः । एकः योगः आस्ते तं योगं विदधामि करोमि अतः आशु याहि गच्छ दुष्टं दुर्वृत्तं तं मम निकटे समानय ॥ ४९ ॥

इत्थमिति । असौ विप्रः इत्थं अनेन प्रकारेण वदनं उदीरयंतं तं सार्वभौमं हे यवनपते तं शंभुं तव पुरः समानयिष्ये इति ऊचे जगाद । विप्रः इति उदीर्य उक्त्वा तत्कन्यानिवसतिं एत्य आगत्य वाचं वाक्यमाह ॥ ५० ॥

राजेति । गुणानां गणः तेन संयुतः अतिशयेन बली इति बलिष्ठः शरीरसंपत्तिमान् अनेन रतिक्षमत्वं सूचितं । अतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठन् प्रत्ययः । प्रशस्तं

२६ '०न्तमाह' पा० भे० । २७ '०चमूचे' पा० भे० । २८ 'राजासौ' पा० भे०

तत्तुल्यः पुरुषचये मया सुरूपो
नैवान्यः पुरुषवरः कदापि दृष्टः ॥ ५१ ॥
कब्जीत्थं वचनमुदीर्य धूर्तवर्यः
सत्रारं प्रति स ययौ पुनश्च विप्रः ॥
सा कन्या नृपतिगुणाननुस्मरन्ती
तच्चिन्तास्मरशरदीर्णमानसासीत् ॥ ५२ ॥
औरङ्गजबो राजसमागमार्थं चकार रम्यं वसतिस्थलं सः ॥
वस्त्रैरनर्घ्यैरुपवेष्टितं तत्प्रवेशमार्गं सुलघुं चकार ॥ ५३ ॥
राजापि कब्जीसहितोऽल्पसेनो द्रष्टुं ययौ तं नरनाथनाथम् ॥
उपेत्य सैन्यं पटवेश्म दीर्घमुच्चैश्च तद्द्वारमदर्शि सूक्ष्मम् ॥ ५४ ॥
व्यचिन्तयद्विप्रमृते शिरो मे नतं न कस्यापि पुरो व्रतं मे ॥
इदं न नश्येदिह तद्विधेयं विचिन्त्य चेत्थं स विवेश वेश्म ॥ ५५ ॥

तेजः अस्यास्तीति तेजस्वी । अस्मायामेधास्रजो विनिरितिविनिः । स्वरूपेण शालतेऽसौ रूपशाली । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इतीणिनिः । राजा मदनः इव आस्ते वर्तते । मया पुरुषचये पुरुषसंघे तत्तुल्यः सुरूपः अन्यः पुरुषवरः कदापि न दृष्टः ॥ ५१ ॥

कब्जीति । धूर्तवर्यः विप्रः ब्राह्मणः सः कब्जी इत्थं वचनं उदीर्य पुनश्च सत्रारं प्रति ययौ । सा कन्या यवनाधिपकन्या नृपतिगुणान् अनुस्मरंती सती । स्मरतेर्लटः-शत्रादेशेऽर्ङीपिनुमागमः । तस्य राज्ञः चिंता चिंतनं तेन उत्पन्नो यः स्मरः तस्य शरैः दीर्णं मानसं यस्याः तथा भूता आसीत् ॥ ५२ ॥

औरंगजब इति । औरंगजबसंज्ञः सार्वभौमः राजसमागमार्थं अनर्घ्यैः बहुमूल्यैः वस्त्रैः उपवेष्टितं समंताद्व्याप्तं अतएव रम्यं वसतेः वासस्य स्थलं चकार । तस्य वसति स्थानस्य प्रवेशमार्गं सुलघुं अति ऱ्हस्वं चकार । उपजातिवृत्तं । अनंतरोदीरिति-लक्ष्मभाजौ पादौ यदीया उपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्मरंति जातिष्विदमेव नामेति लक्षणात् ॥ ५३ ॥

राजेति । अल्पा सेना यस्येत्यल्पसेनः राजापि कब्जीसहितः सन् तं नरनाथं सार्वभौमं द्रष्टुं ययौ । तेनेतिशेषः । सैन्यं उपेत्य दीर्घं उच्चं च इति अपरं तस्य द्वारं सूक्ष्मं अति लघु अदर्शि दृष्टं । दृशेः कर्मणिलुङिच्लेश्चिणिलुक् ॥ ५४ ॥

व्यचिंतयदिति । सः राजा मे शिरः विप्रं ऋते ब्राह्मणं विना कस्यापि पुरः न नतं इदं मे व्रतं न नश्येत् इह अस्मिन् स्थले तथा विधेयं कर्तव्यं इति विचिन्त्य वेश्म पटवेश्म विवेश ॥ ५५ ॥

पादौ पुरस्तात्प्रविधाय पश्चात्स्वयं विनिर्गत्य पुरः स तस्य ॥
कन्या सखीभिः सहितां ददर्श सा चापि मध्यादपसार्य वासः॥ ५६॥
परस्परं वीक्ष्य समन्वभावि ताभ्यां सुखं यन्मदनोऽस्य साक्षी ॥
गत्वा तदग्रे यवनाधिपस्य पुरः सभायामुपविष्ट एकः ॥ ५७ ॥
अत्युद्धतं चाकृतसन्नतिं तमुवाच कस्ते परिपालकोऽत्र ॥
ममाहमेवेति तमाह राजा दिल्लीपतिः क्रुद्धतरो बभूव ॥ ५८ ॥
स्थित्वा स तूष्णीमशनस्य काले राजानमाहात्र नृपोपभुंक्ष्व ॥
विचार्य राजा क्षणमेनमूचे तत्कालयुक्तं वचनं कठोरम् ॥ ५९ ॥
कन्यां त्वदीयां यदि दास्यसीह पात्रे त्वदीयेऽपि विचारहीनः ॥
भोक्ष्ये स्वजातेरथ राज्यतश्च भ्रष्टोऽपि ते कन्यकया समेतः ॥ ६० ॥

प्रवेशप्रकारमाह । पादाविति । सः राजा पुरस्तात् पूर्वस्मिन् क्षणे । दिक्शब्देभ्यइत्यादिना पूर्वशब्दात् कालवाचकात् सप्तम्यंतात् अस्तातिप्रत्ययेपूर्वस्यपुरादेशः । पादौ चरणौ पुरः अग्रभागे प्रविधाय स्थापयित्वा पश्चात् अनंतरं स्वयं विनिर्गत्य अवशिष्टं शरीरांशं द्वाराद्बहिः कृत्वेत्यर्थः । तस्य यवनाधिपस्य कन्यां पुर इत्यस्यावृत्तिः पुरः अग्रभागे पुरः प्रथमं सखीभिः सहितां कन्यां ददर्श । सा कन्यापि मध्यात् मध्यप्रदेशात् वासः जवनिकामपसार्य निष्काश्य तमितिशेषः । राजानं ददर्श ॥ ५६ ॥

परस्परेति । द्वाभ्यां राजयवनकन्याभ्यां परस्परं अन्योन्यं वीक्ष्य यत्सुखं समन्वभावि अनुभूतं । समनुपूर्वाद्भवतेः कर्मणि लुङि च्लेश्चिणि लुक् । अस्य सुखस्य साक्षी मदनः नान्यः इत्यर्थः । परस्परस्य सकामावलोकनं नान्येन ज्ञातमितिभावः । तस्याः कन्यकायाः अग्रे तदग्रे गत्वा यवनाधिपस्य सभायां यवनाधिपस्य पुरः अग्रभागे एकः उपविष्टः ॥ ५७ ॥

अतीति । यवनाधिप इतिशेषः । अत्युद्धतं अत एव अकृतसन्नतिं तं राजानं अत्र अस्मिन् काले ते कः परिपालकः अस्तीत्युवाच । राजा मम पालकः अहमेव इति तं आह नान्य इत्यर्थः । दिल्लीपतिः क्रुद्धतरः अतिशयेन क्रुद्धः बभूव । अतिकठोरभाषणश्रवणादितिभावः ॥ ५८ ॥

स्थित्वेति । सः यवनाधिपः तूष्णीं स्थित्वा अशनस्य भोजनस्य काले हे नृप अत्र मदीये पात्रे भुंक्ष्व इत्याह । राजा क्षणं विचार्य एनं तत्काले युक्तं कठोरं वचनं ऊचे उक्तवान् ॥ ५९ ॥

कन्यामिति । स्वजातेः अथ राज्यतश्च भ्रष्टोपि अहं इति शेषः । त्वदीयां कन्यां यदि

२१ '०स्परांन्वीक्षणतोन्व०' पा० भे० ।

लाभं परं चेतसि मन्यमानः स्थास्यामि ते वेश्मनि सर्वकालम् ॥
इत्युक्तवन्तं नृपतिं विधाय काराग्रहेऽसौ निशि सोऽपि शिश्ये॥ ६१ ॥
ततो नृपेन्द्रो निजदेहकारागृहाद्विमुक्तः समभूत्स मानी ॥
कन्या तदीया विललाप बाला हाहेति चोच्चैर्व्यथितान्तरात्मा ॥ ६२ ॥
श्रुत्वा पितोवाच विशोकहेतुर्न दृश्यते दुर्जनघातनं तु ॥
सन्तोषहेतुर्न च खेदहेतुर्विरुद्धमत्राचरितं तवेदम् ॥ ६३ ॥
कन्या ब्रवीद्गुह्यमहं प्रवच्मि भर्ता समे चेतसि संवृतोऽभूत् ॥[१]
मनो हि हेतुः किल कृत्यजाते भर्तारमन्यं न वृणे नरेन्द्र ॥ ६४ ॥

दास्यसि तर्हि इह अस्मिन् त्वदीयेपि अतिनीचस्यापीतिभावः । पात्रे ते कन्यकया समेतः युक्तः सन् भोक्ष्ये । भुजोऽनवने इत्यात्मने पदं ॥ ६० ॥

लाभमिति । चेतसि परं उत्कृष्टं लाभं त्वत्कन्यासंगमरूपं मन्यमानः अहं ते वेश्मनि सर्वकालं स्थास्यामि । असौ यवनेशः इति पूर्वोक्तं उक्तवन्तं नृपतिं काराग्रहे विधाय निशि निशायां सः अपि यवनपः अपि शिश्ये सुप्तवान् । शेतेर्लिट् आत्मनेपदंच ॥ ६१ ॥

तत इति । ततस्तदनंतरं मानी मानवान् स नृपेंद्रः शंभुः निजः स्वकीयो यो देहः स एव कारागृहं तस्माद्विमुक्तोऽभूत् देहंतत्याजेत्यर्थः । किंच तस्य यवनस्य इयं तदीया कन्या व्यथितः अंतरात्मा मनो यस्याः सा तथा सती हा हा इति हाहाशब्दं उच्चार्येत्यर्थः । विललाप रुरोद ॥ ६२ ॥

श्रुत्वेति । पिता यवनाधिपः श्रुत्वा कन्याविलापमित्यर्थः । विशेषेण शोकः विशोकः तस्य हेतुर्न दृश्यते यतः दुर्जनघातनं संतोषहेतुः खेदहेतुर्न एवं सति अत्र दुर्जनविषये तव इदं आचरितं विलापरूपं विरुद्धं अयुक्तमित्यर्थः । इति उवाच नगाद ॥ ६३ ॥

कन्येति । कन्या इत्यब्रवीत् । इति किं हे नरेंद्र अहं गुह्यं प्रवच्मि वदामि । गुह्यं कथयति । चेतसीति । चेतसि संवृतः वृतः सः शंभुर्मे भर्ता अभूत् आसीत् । अतः विलपामीतिभावः । ननु साक्षात्पाणिग्रहणे वृत्तेपि सप्तपदीविधानात्पूर्वं वरमरणे अन्यो वरोवरणीयः इति शास्त्रानुज्ञा अयं तु मानसिको विवाहः संपन्नः अतोन्यवरणे न किंचिद्बाधकमतो न रोदितव्यमित्यत आह मन इति । खिलं संपूर्णं यत्कृत्यजातं कार्यमात्रः तस्मिन् खिलकृत्यजाते । जातं जात्योघजन्मसु इति विश्वः । मनः हेतुः कारणं अतः नारदेन विवाहात्प्राक् बोधितापि सावित्री अल्पायुषं सत्यवंतं मनसा वृतमेव वव्रे इति भावः । अतः अन्यं भर्तारं न वृणे । वृङ्संभक्ताविति धातोरेट्एत्वे श्नाभ्यस्तयोरात इत्यालोपः ॥ ६४ ॥

---

१० 'प्रातः समानीय विहिंसकांस्तैः-रुत्पाट्य नेत्रेऽस्य नृपं जघान' पा० भे० ।

सानिश्वयाया निजकन्यकायाः प्रतोषहेतुं नृपशंभुसूनुम् ॥
उत्सङ्ग आधाय तया च तेन समन्वितोऽसौ विचचार भूमौ ॥ ६५ ॥
सिंहासनगतः शंभुर्वर्षाष्टकमपालयत् ॥
जगतीं जगतीनाथो जगन्नाथपदाश्रयः ॥ ६६ ॥
खभूमिरसभूमिते (१६१०) वहति शालिवाहे शके ॥
तुलापुरपुरे नृपः स किलफाल्गुनामातिथौ ॥
सुरासुरपतिं हरिं मनसि धारयन्नन्वगा- ॥
द्दिवं दिविजसंस्तुतः स्तुतकथः कथावारिधिः ॥ ६७ ॥
राजारामोऽरातिवर्गप्रहर्ता कर्ता काम्यानेकयज्ञक्रियाणाम् ॥
शास्ता भूमेर्दीनसंघस्य भर्ता धर्ता भूते राजते राजसूनुः ॥ *
॥ इति श्रीशिवकाव्ये पुरुषोत्तमकविकृते षष्ठश्चमत्कारः ॥

सानिश्वया इति या । असौ सार्वभौमः प्रकर्षेण तोषः प्रतोषस्तस्य हेतुं नृपं शंभोः सूनुं शाहुं । सूनुः पुत्रेऽनुजे रवाविति विश्वः । निश्चयेन निग्रहेण अद्य भर्त्रैकरणरूपेण सहिता सानिश्वया तस्याः निजकन्यकायाः उत्संगे अंके आधाय पुत्रत्वेन समर्प्येत्यर्थः । तया कन्यया तेन दौहित्रेण शाहुना च समन्वितः सन् भूमौ विचचार ॥ ६५ ॥

सिंहासनेति । सिंहासनगतः राज्याभिषिक्तः इत्यर्थः । सः शंभुः वर्षाणां अष्टकं अष्टवर्षाणि जगतीं पृथ्वीं । जगती विष्टपे मह्यां वास्तुछंदविशेषयोरिति विश्वः । अपालयत् । जगन्नाथस्य श्रीसांबस्य ये पदे चरणौ ते एव आश्रयो यस्य असहाय इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

खेति । दिविजैः देवैः संस्तुतः धैर्यादिगुणयुक्त इति वर्णितः । भूमौ स्तुताः गीताः कथाः प्रबंधाः यस्य तथोक्तः । प्रबंधकल्पनाकथेत्यमरः । कथानां गोष्ठीनां वारिधिः समुद्रः अपारकीर्तिरित्यर्थः । सः नृपः शंभुः सुरासुराणां पतिं हरिं मनसि धारयन् सन् प्रारब्धवशाद्दुर्मरणे प्राप्ते तत्काले । अंतकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेबरं । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिमिति भगवद्वचनं स्मृत्वा तमेव स्मरन्निितिभावः । खं शून्यं भूमिरेका रसाः षट् भूरेका अंकानां वामतो गतिरिति दशाधिकषोडशशतानि तन्मिते शालिवाहनशके वहति सति वर्तमाने सति फाल्गुनस्य या अमा अमावास्या तस्यां तिथौ तुलापुरसंज्ञकात्पुरात् दिवं स्वर्गं । सुरलोको द्यो दिवौ द्वे इत्यमरः । अन्वगात् । पृथ्वीवृत्तं । जसौजसयलावसुग्रहयतिश्चपृथ्वीगुरुरितिलक्षणात् ॥ ६७ ॥

॥ इति श्री शिवकाव्यव्याख्यायां स्वयंकृतायां काव्यप्रकाशिकायां षष्ठश्चमत्कारः ॥

३१ 'भर्ता स मे प्रेमनसा वृतोऽभूत्' पा० भे० । * अयं श्लोकः कचिदधिको दृश्यते.

शंभोरंभोनिधेर्जज्ञे शाहुर्बाहुजवंदितः ॥
इंदुरिंदीवराक्षोऽयं प्रणमंति शिशुं प्रजाः ॥ १ ॥
वेदशून्यरसचंद्रसंमिते शालिवाहनशके नृपोऽभवत् ॥
दुंदुभौ दिविजदुंदुभिध्वनौ भूतले च सति दुंदुभिध्वनौ ॥ २ ॥
उच्चगे खचरपंचके सुधीर्हर्षयन्सकललोकसंहतिम्
वाडवेषु निरतेषु पूजने शीतलाद्रितनुजापतेः सदा ॥
बाल एव निजरूपसंपदा लोकयितृजनमानसं नृपः
भाषणेन च कलेन चाहरल्लीलया विविधवल्गुवाक्यया ॥ ३ ॥
बालकः प्रववृधेऽमरांघ्रिपः पितृपालनजलप्रसेकभाक् ॥

अथ शम्भुसूनोः शाहोः चरित्रं विवक्षुः तत्रादौ तज्जन्म द्वाभ्यामाह । शंभोरिति । प्रजाः जनाः । प्रजा स्यात्संततौ जने इत्यमरः । शिशुं बालं अन्यत्र नवोदितं यं प्रणमन्ति नमस्यन्ति । इंदीवरे इव अक्षिणी यस्येति इंदीवराक्षः बाहुजैः क्षत्रियैः वंदितः सः अयं शाहुः शाहुनामा नृपः इंदुः शंभोः शंभुनृपात् अंभोनिधेः समुद्रात् जज्ञे उत्पन्नः । रूपकालंकारः ॥ १ ॥

वेदेति । वेदशून्यरसचंद्रसंमिते [१६०४] चतुरधिकषोडशशतमिते शालिवाहनशके दुंदुभौ संवत्सरे दिविजानां देवानां दुंदुभिध्वनौ भूतले च दुंदुभिध्वनौ सति नृपः अभवत् । यदीयजन्मकाले स्वर्गे भुवि च तत्र तत्र मांडलिकराजगृहे परमहर्षात् दुंदुभिध्वनिरभवत् इत्यर्थः ॥ २ ॥

बाल एवेति । बालः एव शिशुरपि । अप्यर्थे एवकारः अव्ययानामनेकार्थत्वात् । नृपः शाहुः निजरूपसंपदा कलेन अव्यक्तमधुरेण भाषणेन विविधानि वल्गूनि रमणीयानि वाक्यानि यस्यां तया लीलया च लोकयितारः दर्शनकर्तारो ये जनास्तेषां मानसं चित्तं । यद्वा ओष्ठ्ययुक्तः पाठः। लोकान्पितृजनांज्जनकसंबंधिनो जनाश्च तेषां मानसं अहरत् हृतवान् ॥ ३ ॥

बालक इति । पित्रोः जनकजनन्योः यत्पालनं तदेव जलं तस्य यः प्रसेकः सेचनं तद्भजतीति तथोक्तः बालकः शाहुः स एव अमरांघ्रिपः कल्पतरुः ववृधे । दंपती

---

१ ‘शंभुतः समभवद्दयानिधिः शाहुनामनृपतिर्गुणालयः ॥
दुंदुभौ दिविजदुंदुभिध्वनौ भूतले च सति दुंदुभिध्वनौ ॥ १ ॥’
क्वचिदनेन श्लोकेन प्रारभ्यते ।

२ ‘०पोत्तमः’ पा० भे० । ३ ‘दीपतो विहितदीपवत्समो रूपतो गुणगणैश्च शंभुना’ पा० भेदः । ४ क्वचिदधिकोऽयं श्लोकः । ५ ‘०पतोहरल्लोक०’ पा० भे० । ६ ‘०धेनिरंतरम्’ पा० भे० । * अस्मिन्चरणेपितृशब्दस्य ‘तृ’ अक्षरस्यद्वित्वं कल्पित्वा ‘पि’ अक्षराय गुरुत्वं दत्तं तत्प्रामादिकं

दंपती द्विगुणतां परस्परे प्रीतिमापतुरमुष्य जन्मना ॥ ४ ॥
पंचहायनमपालयत्पिता बालकं सकललोकपालकम् ॥
तत्पितर्युपरते समानयद्बालकं यवनपो निजगृहान् ॥ ५ ॥
शत्रुपुत्रमपि वीततातकं हीनकर्मनिरतोप्यपालयत् ॥
कन्यकातनयमानतं न तं सत्क्षणं क्षणमपि व्यवासयत् ॥ ६ ॥
प्रीतिरत्र ववृधे तदा तयोः कन्यकायवनयोर्नृपात्मजे ॥
सोऽपि कीर इव भाषितैर्यतस्तं च तां च नितरामतोषयत् ॥ ७ ॥
औरसादपि सुतान्नृपात्मजे प्रीतिरस्य समजायताधिका ॥
रम्यवाक्यरचनासमुद्भवत्तोषतुष्टहृदयस्य सर्वदा ॥ ८ ॥

स्त्रीपुंसौ । जायाशब्दस्य दंभावो निपात्यते । अमुष्य बालकस्य जन्मना परस्परे अन्योन्ये द्विगुणितां प्रीतिं आपतुः ॥ ४ ॥

पंचेति । पिता शंभुः सकलस्य लोकस्य भूलोकस्य पालकं बालकं शाहुं पंचानां हायनानां समाहारः पंचहायनं पंचसंवत्सरपर्यंतं । हायनोऽस्त्री शरत्समा इत्यमरः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे इति द्वितीया । पात्रादित्वात् ङीप् न । अपालयत् । यवनपः तत्पितरि शंभौ उपरते सति बालकं शाहुं निजगृहान् स्वगृहं समानयत् । गृहाः पुंसि च भूम्न्येवेत्यमरः । दुहादित्वात् द्विकर्मत्वम् ॥ ५ ॥

शत्रुपुत्रेति । हीनं नीचं हिंसारूपं कर्म तस्मिन् निरतोपि सः यवनाधिपः वीतः नष्टः मृत इति यावत् । तातः पिता यस्येति वीततातकः तं । समासांतः कः । यद्वा तातस्य कं तातकं वीतं गतं तातकं पितृसुखं यस्मात्तं वीततातकं । सुखशीर्षजलेषु कमिति विश्वः । शत्रोः शंभोः पुत्रं अपि तं शाहुं अपालयत् अरक्षत् । आनतं नम्रं सन् उत्तमः क्षणः येन तं कन्यकातनयं क्षणमपि न व्यवासयत् न दूरीचकार । वसनिवासे इत्यस्माण्णिजंताल्लङ् ॥ ६ ॥

प्रीतिरिति । तदा तस्मिन् काले तयोः कन्यकायवनयोः अत्र अस्मिन् नृपात्मजे शाहौ विषये प्रीतिः प्रेमा ववृधे । यतः यस्मात् कारणात् सोऽपि शाहुरपि कीर इव शुकः इव भाषितैः तं यवनाधीशं चात् तदनुगान् तां कन्यकां चात् तत्सखीः नितरां अतोषयत् ॥ ७ ॥

औरसादिति । रम्याणि यानि वाक्यानि तेषां या रचना तस्याः समुद्भवन् यस्तोषः तेन तुष्टं हृदयं यस्य तथोक्तस्य अस्य यवनाधीशस्य प्रीतिः नृपात्मजे शाहौ उरसि जातः औरसः तस्मात् औरसात् पुत्रात् अधिका सर्वदा न तु कदाचित् समजायत अभवत् ॥ ८ ॥

---

७ ‘सदा’ पा० भे० । ८ ‘तस्य’ पा० भे० ।